

JANKOVICS József

Bethlenek, Vayak, Dujardinok – Vay Erzsébet életének tükrében

I. Rokoni szálak – túlélési stratégiák

Három tragikus sorsú, egészben vagy részben Erdélyhez kötődő család történetének szálai sodródtak egybe a 17. század végétől a 18. század végéig (a családok címereit ld. *Képtár* 15–16–17. kép). Politikai, katonai szerepvállalások e famíliák szenvedéseinek, hanyatlásának okai: Bethlen Miklós¹ Bécsben hunyt el, Vay Ádám² Danckában. Mindketten száműzetésben. Mindketten többszörös börtöntapasztalatok után. A Dujardin (Dusardin, Deserdin, Dejardin) család³ szétszóródott, szóban forgó ága – Dujardin József csúfos kivégzését megelőző jótékony családi megmérgezésével, látszólag – kihalt.

* A dolgozat megírásához Békés Enikő, Sas Péter, Szőrenyi László és Tóth Gergely nyújtott hálás köszönettel vett segítséget.

A tanulmányban előforduló családnéveket a forrásoknak megfelelően említem, a családnévek toldalékolása a korabeli kiejtéshez igazodik.

¹ Bethlen Miklós, bethleni, gr. (1642–1716), erdélyi önéletíró politikus, kancellár.

² Vay Ádám (1657–1719), szabolcsi nemes, Thököly, majd Rákóczi híve, Békés főispánja, jász-kun főkapitány, Rákóczi udvari marsallja, tanácsúr, Munkács főkapitánya, Máramaros főadminisztrátora, Rákóczit követi az emigrációba, Danzigban (Gdańsk) halt meg.

³ A Dujardin/Dusardin család dolgozatunkban szereplő tagjai valószínűleg Dujardin János Ferenc császári ezredes leszármazottaiként kerültek Erdélybe. Thaly Kálmán szerint volt egy Dujardin nevű eperjesi ezredes parancsnok, aki gyakran kijárt II. Rákóczi Ferenc nagysárosi kastélyába, s amikor közvetítőre volt szükség Rákóczi és a francia király között, ő vitte ki magával a Bádeni Lajos ezredében szolgáló, franciául kiválóan beszélő belga származású Longueval kapitányt, akit Rákóczi a bizalmába fogadott, nem sejtve, hogy a kellemes modorú, ügyes tárgyalópartner a bécsi udvar kéme. Ld. THALY Kálmán, *II. Rákóczi Ferenc fejedelem ifjúsága*, Pozsony, 2., jav. bőv. kiadás, 373. Tardy Lajos egy Dujardin Jakab „ab Harre” nevű kassai várparancsnokot említ. Ugyanő idézi Esterházy Pál bizonyoságlevelét, melyben Dujardin János Ferenc indigenátusát, honfiúsítását szorgalmazta. Vö. TARDY Lajos, *Nagyszekeresi Dujardin József báró rémtettei* = *Uő, Históriai inyenctalatok*, Bp., Laude, 1989, 119–143. Itt: 120. Az itt szereplő Dujardin II. Ferenc, szintén császári ezredes, Vay Erzsébet második férjét az ő leszármazottjának tartja a szakirodalom.

Életük végére megkeseredettek lettek, szegénységben, nyomorgásban hagyták itt a világot, ők, akik a századfordulón, vagy az új aetas első évtizedében Erdély és Magyarország irányításának meghatározó, aktív résztvevői voltak. Gazdagok, befolyásosak lévén, s így vagy úgy, de önmagukat is helyzetbe hozva, egy új társadalmi korszak előkészítői akartak lenni.

Bethlen Miklóst, Vay Ádámot és Dujardin János Ferenc császári ezredes végső soron rokoni szálak is összefűzték Vay Erzsébet révén.⁴ Vay Ádám és első felesége, iványi Fekete Erzsébet lánya előbb Bethlen Mihályhoz, Miklós Európa-járta fiához ment nőül. Majd megözvegyülvén, Dujardin János Ferenc fiával, Dujardin II. Ferencsel kötött házassága alapján akarta a három család kötelékeit jól megfontolt érdekek mentén szorosabbra fogni. Olyan ingatag, gyorsan változó világban tette ezt, amelyben a létbizonytalanságot fokozták az impériumváltás egymásra következő, hol erőszakosabb, hol tétovább fázisai, illetve az azzal szembefeszülő Thököly-, majd Rákóczi-féle katonai felkelések ellentmondásokban nem szűkölködő, ám a mindennapokban annál véresebb, többnyire értelmetlennek bizonyuló eseményei.

Az alábbi dokumentumok közlésével ennek az interperszonális és szociális törekvésnek a bizonyosságait szeretnénk nyomon követni úgy, hogy a két rendkívül jelentős, politikai és irodalmi szempontból egyaránt elsőrangú személyiség utóéletének ismeretlen, és következményekben egészen extrém momentumait is feltárjuk. Bethlen Miklós és Vay Ádám élete folyását megörökítő tevékenysége nyomán az előbbi börtönben született prózai egodokumentumai, míg az utóbbinak a bécsújhelyi fogsága alatt fogant verses önéletrajza alapján eddig megismert életrajzuknak mintegy folytatását adjuk. Rámutatunk az egyes életstratégiák közös értékorientációjára, s közös kudarcára. Ennek hátterében nem annyira a kései utókor által részben jelzett személyiségproblémák, morális ellehetetlenülések (bár mint látni fogjuk: azok is!) állnak. Mindez sokkal inkább a török kivonulásával, majd visszavisszaterő kísérleteinek destabilizáló hatásával, Erdély önállóságának elvesztésével, s a megerősödő Habsburg-hatalom helyi, következetlen, arrogáns taktikájával és stratégiájával magyarázható. Ezenfelül a nemzetközileg magára hagyott, csekély eredménnyel járó, s az ennek következtében a gyorsan váltakozó politikai-hadi mozgások között alkalmazkodni akaró/kényszerülő erdélyi vezetők magánérdekeket előtérbe állító közszereplésének is tulajdonítható. Ennek belátására gondoljunk

⁴ Vay Erzsébet (1680–1748 körül) Vay Ádám és iványi Fekete Erzsébet első lánya, Bethlen Mihály, majd Dujardin II. Ferenc felesége.

az 1690 és 1711 közötti, majd a rákövetkező évek katonailag forrongó, majd megnyugvó, ám politikailag újon-új változásokat, létbizonytalanságot, gazdasági válságot eredményező, az ellentétes táborokba tartozó és egymás birtokait a zavarosban halászó, de a fiscus mohósága által mutatott példát is követve megszerezni akaró politikai és gazdasági vezetőréteg reakciójára. Ez világosan kirajzolódik mindkét hazában.

II. A Bethlen- és Vay-család viszonyai a Rákóczi-szabadságharc bukásáig

A három család időben elhúzódó szövetkezése a túlélésről, a jövőről, egymás biztonságának segítéséről, a birtokok országhatárokon át történő virtuális és a vártnál kevésbé hatékony egyesítésétől remélt anyagi és hatalmi megerősödésről szól. Az első nemzedék, Bethlen Miklós és Vay Ádám is ennek jegyében remélte, hogy gyermekeik házassága révén egyrészt anyagi gyarapodásukat alapozzák meg a jövőre nézve. Másrészt e családi frigyek mögött ott bujkált az erdélyi és a magyar királysági nemesi vezetőréteg számára évszázadok óta követett eszme és gyakorlat is, hogy a háborús időkben biztos magyarországi s ugyanakkor erdélyi hátszínját is teremtenek a házasság révén létrejött kapcsolatok, viszonyrendszerek, kvázi-birtokegyesítések. Ha egyik országban bajba jutnak, átköltöznek a másikban vásárolt, vagy a családok összefonódásával megszerzett birtokrészekre.

Különösképpen jellemző volt az ilyen céllal szerveződő családi nexusok létrehozása a Wesselényi-összeesküvés idején – és következtében. Maga Bethlen Miklós külföldi akadémiajárásáról való hazatértét követően, Zrínyi Miklós udvarának légkörét is megtapasztalván, azonnal próbálkozik e határon átvélő házassággal. De a magyar nádor pártfogását is élvező, pályakezdő politikus lánykérőt a felvidéki Ostrosithék időt nyerve, a kiszemelt lány túl fiatal korára hivatkozván, valójában kikoszorázták.⁵ Valószínűleg ez a csúfos, rangjához és műveltségéhez sem illő fiaskó járt az akkor már az erdélyi politikai élet csúcán levő Bethlen eszében, amikor – a hozzá hasonlóan több évig Európával ismerkedő, Berlintől Amszterdamiig és Stockholmig, Londonon át Rómaig s a bécsi udvarig világot látott – éppen csak hazaérő Mihályt a Gömör megyei Hajnácsköre indítja: háztűznézőbe, Vay Ádám lányának, Erzsébet kezének megkérésére. Az útinaplójáról híres, első feleségétől származó elsőszülött fiával komoly politikai tervei voltak.

⁵ Vö. Bethlen Miklós *önéletrása I–II*, előszó TOLNAI Gábor, s. a. r., jegyz. V. WINDISCH Éva Bp., Szépirodalmi, 1955 (Magyar Századok), I/214.

Bethlen Miklós tervéhez a követendő példát valószínűleg erdélyi vezető politikus kollégája, Teleki Mihály családjának a Vay-familiát feltűnő előnyben részesítő gyakorlatából merítette. Vay Péter fiatakorában I. Rákóczi György udvari embere volt. Vay Péter fia, Vay Mihály, Vay Ádám ifjabbik bátyja Teleki Zsuzsát vette feleségül, s Erdélyben is telepedett le. Vay Ábrahám fia, László, széki Teleki Borbálát vette nőül. Vay Ábrahám lánya, Anna Teleki (I.) László első felesége volt. Teleki Pál neje 1701-től Vay Kata, Vay Ádám lánya. (Teleki László és Vay Éva házassága alkalmából Fr. Mohácsi 1694-ben egyleveles képversplakátot is írt, amely Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdájában jelent meg.)⁶ Teleki János 1714-ben Vay Borbálát vette feleségül.

A vagyoni érdekeken túl a két leendő örömapát egyéb szálak is összefűzték: Vay Ádám magatartásában, életstílusában is voltak erdélyi vonzalmak, apatársa által is ösztönzött, polgárius értékek iránti érdeklődés.⁷

Bethlen Miklósban kulturális példaképre is talált: amikor például nemesi kúriát akart építeni gömöri birtokának központjában, azt az erdélyi kancellár bethlenszentmiklósi kastélyának reneszánsz stílusában képzelte megvalósítani.⁸ A műveltségigény, a puritán szellemiség, a Zrínyi Miklós-tisztelet, az autobiografikus szándék és az ellentéteiben is hasonló életpálya alapján Vay Ádám és Bethlen Miklós gondolkodásának

⁶ Vö. KILIÁN István, *A régi magyar képvers / Old Hungarian Pattern Poetry*, Miskolc-Budapest, Felsőmagyarország–Magyar Műhely, 1998.

⁷ Erre utal R. Várkonyi Ágnes is, amikor a Danckában élete vége felé közeledő Vay Ádám kedves időtöltésében észreveszi a régi indíttatású gazdasági terv további dédelgetésének ilyen irányú kezdeményezését és váradalmait: „Halastórendszereket szándékozik kiépíteni magyarországi birtokán, s olyan mezőgazdasági üzemet, melyben allódiumok, fűrészmalmok, serházak, sőt vendégfogadók biztosítanak a jövedelmet. Tervezetét a renaissance emberének természetalakító kedve és a korai polgárság célszerűsége, realizmusa jellemzi. Az egyik típus már a múlté, a másik még csak készülődik a jövőendő méhében. Magyarországon csak a század végén s a következő század elején születik majd a polgárosodó nemességben az a típus, amelynek Vay korai előhírnöke szeretett volna lenni. S hogy nem lehetett, abban a magyar, sőt nemcsak a magyar, hanem a középkelet-európai fejlődés sajátossága jut kifejezésre.” R. VÁRKONYI Ágnes, *A társadalmi törvényszerűség és az egyén a Rákóczi-szabadságharcban = A Vay Ádám emlékünnepe tudományos ülésszaka*, szerk. MOLNÁR Mátyás, Vaja, 1969, 39.

⁸ ESZE Tamás, *Vay Ádám 1657–1719 = A Vay Ádám emlékünnepe tudományos ülésszaka*: Vaja, 1969. május 24–25, szerk. MOLNÁR Mátyás, Vaja, Vay Ádám Múzeum Baráti Köre, 1969, 9.

észrevehető párhuzamai rajzolódnak ki előttünk, „hasonló sorsok, egymásra felelő gondolatok” tárulnak elénk.⁹

Nagyjából ezért és így lett Vay Ádám elsőszülött lányából, Erzsébetből – a határ két oldalán messze északon és délen levő birtoktestek biztonsága mellett – az akkor már gróf (ami még a báróságig sem jutott Vay Ádámnak külön is imponálhatott) Bethlen Miklós fiának, Mihálynak¹⁰ felesége.

Bethlen Miklós időpontválasztása roppant tudatos. Az európai királyi udvarokban is szívesen látott fia, útinaplója tanúsága szerint 1695. március 11-én ért haza Kolozsvárra, s útja egyenesen az országgyűlésbe vezetett. Ez év novemberében apja sikeres bécsi udvari tárgyalásaira is magával vitte fiát. Innen 1696. április 8-án tértek vissza Erdélybe. November és április között, éppen december 25-én azonban a családok történetét meghatározóan befolyásoló szomorú esemény történt Ajnácskőn: hosszú betegeskedés után meghalt Vay Ádám első felesége, a dúsgazdag iványi Fekete Erzsébet. Fekete Erzsébet apjától, iványi Fekete László füleki alkapitánytól örökölte hatalmas vagyonát, aki ugyancsak apjától, Fekete Györgytől, a szintén dúsgazdag Monay Borbálának fiától. Ajnácskő várát ő építtette helyre romjaiból, s hozzá igen jelentős birtokhálozat tartozott: Ajnácskő falu, Feled, Gesztete, Kerékgedő, Csoma és Majom Gömör vármegyében; Jelene, Cserencsény, Alsó- és Felső Pokorágy, Rimabrézó, Likér, Rimóca, Szelce, Rimabánya Hont vármegyében; valamint Szvivebánya Nógrádban. Mint látni fogjuk, ezek közül több is Vay Erzsébet birtokába került a különböző időkben történt osztozásokkor.

Vay Ádám 1679. május 2-án jegyezte el iványi Fekete Erzsébetet Fülek várában. Éppen azon a napon történt az örömteli aktus, amikor a lány anyját, szendrői Aszalay Erzsébetet eltemették. A gyászoló gyermeklány a szülők jelentős értékeivel egyetlen örökösként rendelkezett, s az amúgy sem csekély Vay-birtokokat Ajnácskő várával, a füleki uradalommal és több Nógrád megyei jószággal gyarapította. Házassága után Vay visszavonult a katonai élet gyötrelmeitől.

⁹ SZALAY Krisztina, *Vay Ádám és Önéletírása = Vay Ádám verses önéletírása*, s. a. r., kísérő tan. SZALAY Krisztina, Vaja, Vay Ádám Múzeum Baráti Köre, 1978, 29.; Ld. még: TÓTH Zsombor, *A puritanizmus szerepkörei Bethlen Miklós önreprezentációiban = Uő, A koronatanú: Bethlen Miklós*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2007 (Csokonai Universitas Könyvtár 40), 158–192.

¹⁰ Bethlen Mihály, bethleni, gróf (1673–1706), Bethlen Miklós és Kun Ilona fia. Életrajzi adatait bővebben ld. *Bethlen Mihály útinaplója [1691–1695]*, s. a. r. és utószó JANKOVICS József, a latin szöveget ford. KULCSÁR Péter, Bp., Magyar Helikon, 1981 (Bibliotheca Historica).

Gyermekfeleségével – aki 1664-ben született – Ajnácskő várában telepedett le. Az akkor még császárhű Vayt az 1681-ben Felvidéken zászlót bontó Thököly tartóztatta le. Kiszabadulása után csatlakozott is hozzá, minek következtében a felkelés elfojtása után viszont a császárpárt börtönébe került. Ezalatt Fülek vára is elpusztult, Ajnácskő körüli birtokaikra és vagyontárgyaikra pedig Bécs tette rá kezét. Ő maga ez idő tájt hatalmaskodó főúr, jobbágysai panasza ellene ugyanebben az évben: „Éjjel-nappal dolgoztatja a jobbágyokat, nincsen még csak ünnepünk sem. A magas hegyen levő Ajnácskő várába hátunkon kell fölvenni a gabonát, ami igen súlyos teher: belebetegednek és gyógyíthatatlan bajokat szereznek. A nagy adó miatt a falu lassan elfogy.”¹¹ Amikor Thököly őt nevezte ki a tatár hadak mellé főkomiszárnak, hogy megfékezze azok kegyetlen vadságát és féktelen rablásait, az, Esze Tamás szerint, különösképpen „sokat ártott becsületének”.¹² A tatárok rettenetes pusztításait nem tudta megakadályozni, a környék földesurai viszont őt vádolták meg: szándékosan hagyta, hogy azok kárt okozzanak, ő maga pedig „még a tatároknál is kegyetlenebb volt a szegénységen”.¹³ De később Rákóczi emberei is panaszkodtak eljárásai kegyetlenségére.¹⁴

Iványi Fekete Erzsébet temetésére 1696. március 18-án került sor Füleken, ahol férje, Vay Ádám korábban Koháry István főkapitány keze alatt szolgált. Ott katonáskodott apja, iványi Fekete László is, aki török fogságba esett. Ő „szerepel” Gyöngyösi István *Murányi Vénusában* mint Wesselényi Ferenc egyik legfőbb támasza a vár „elfoglalásában”, s képmását pedig Elias Widemann *Icones Illustrum Herorum Hungariae* c. metszetgyűjteménye őrizte meg számunkra. Iványi Fekete Erzsébet halotti búcsúztatója kéziratban maradt, s csak 1991-ben látott nyomdafestéket.¹⁵ Vay Ádámné verses búcsúztatóját az az idősebb Csécsi János írta, aki Vay Ádámnak tanára volt Sárospatakon. E műve azért is érdekes, mert több prózai szövege mellett eddig ez az egyetlen verses műve, amely az utókor előtt ismeretes. Prédikációt mondott a halott felett Nagyváti János rimaszombati lelképásztor Ajnácskő várában, majd még aznap ugyanő a füleki „szomorú háznál”.

¹¹ Esze Tamás, *Vay Ádám...*, 13.

¹² Esze Tamás, *Vay Ádám...*, 14.

¹³ Esze Tamás, *Vay Ádám...*, 14.

¹⁴ Esze Tamás, *Vay Ádám...*, 13.

¹⁵ *Régi Magyar Költők Tára: XVII. századi sorozat, 14. kötet – Énekek és versek (1686–1700)*, s. a. r. JANKOVICS József, Bp., Akadémiai, 1991, 242–254.

Másnap Örvendi János a halott emlékére tartott orációt, Debreceni Ember Pál pedig ugyanazon napon halotti tanítást adott elő.¹⁶

Bethlenék még Bécsben értesülhettek a gömöri gyász hírről. Bethlen Miklós gyorsan lépett: vagy már Bécsből, vagy hazatértük, április 8-a után – a pontos dátumról nincs értesülésünk, Bethlen csak annyit jegyzett fel *Önéletírásába*: „...1696 elein bocsátám a szegény fiamat Absolonnal¹⁷ Hajnácskőre leányt nézni. Ó szegény ő is, én is.”¹⁸ Bethlennek ezt az utolsó mondatát lehet szűkebben és tágabban is értelmezni: egyrészt utalás arra, hogy e sorai lejegyzésekor, 1708-ban fia már halott, ő pedig börtönben. Másrészt, komplexebben utalhat Mihály fia házasságának kudarcára is, amelynek kimenetelét *Önéletírása* készültekor Bethlen már alaposan ismerhette.

Árulkodó lehet, hogy Bethlen kancellár menyje nevét egyszer sem írja le sem fő művében, sem *Imádságos könyvében*, sem pedig *önéletírása* latin előképében, a *Sudores et Cruces Nicolai Bethlen* című szövegében. Leveleiben viszont többször is. Igaz, már a fia 1706-ban bekövetkezett halála s menyje második házassága utáni, megváltozott helyzetben említi. Inkább unokái sorsán töpreng, és vagyoni kérdésekben anyjuk tájékoztatására, jogi eligazítására törekszik. A Dujardinnének levelet is írt, mely a *Függelekben* közölt dokumentumok között olvasható (ld. *Függelek* III/1). Fiához, Józsefhez,¹⁹ illetve vejéhez, Teleki Sándorhoz²⁰ is küld leveleket, hogy legyenek a gyerekek mostoha-nagyanyja, Rhédey Júlia segítségére unokái sorsának igazgatásában.

Az elsőszülött unoka, Mihály 1701-től 1703-ig élt csupán. 1701. augusztus 21-én Vajdakamaráson történt keresztelőjéről Czegei Vass György

¹⁶ A halotti búcsúztató szövegét, és a temetéssel kapcsolatos egyéb tudnivalókhoz ld. az előző jegyzetet.

¹⁷ Absolon Dániel, az egykori Thököly-párti, Apafi Mihály által diplomáciai feladatokkal megbízott politikus. Ez idő tájt császári hadbiztos, az erdélyi főparancsnokok, köztük az eperjesi hóhér, Carafa titkára.

¹⁸ *Bethlen Miklós önéletírása*, II/21.

¹⁹ Bethlen József, bethleni (1693–1742), Bethlen Miklós és Rhédey Júlia fia, bátyja és apja halála után a családi birtok kezelője, máramarosi főispán (1717-től) és főkapitány, 1733-tól királyi kamarás.

²⁰ Teleki Sándor (1679–1760), Teleki Mihály és Vér Judit fia, Bethlen Júlia férje 1703-tól. Torda vármegye főispánja, az enyedi kollégium gondos kurátora. Apósa, Bethlen Miklós 1704 és 1716 közötti fogsága alatt a fiatalkorú Bethlen József feletti gondnok, a Bethlen-család ügyeinek irányításában, Bethlen Miklós utasításai alapján, jelentős szerepet vállalt.

tudósít naplójában.²¹ Bethlen Miklós fiának, Mihálynak még születt két lánya, Borbála²² és Ilona, valamint egy fia, István.²³ Közülük az utóbbihoz szól részletezően, tanulásra biztatva őt. Levelet és – szövegszerűen sajnos nem ismert – valószínűleg latin nyelvű verset is írt neki. Enyedi tanárát, Szigeti Gyula Istvánt pedig az unoka tanulmányainak szemmel tartására kérte fel.

Mihály és Erzsébet két családot összehasonló lakodalmát a kor szokásainak megfelelően megülték mind a menyasszony, mind a vőlegény házánál. A dátumot ismerjük, mert egyik levelében azt írja a leendő erdélyi örömapa, hogy „Az Arany mívet bárcsak ad 28. Januarii Vajára, a lakodalomba vihetné komám Absolon uram.”²⁴ „A Barsony, Csipke, Arany mű mind kellene sietve.”²⁵ Az „arany mű” kitétel valószínűleg a jegyajándékra történő utalás, s akkor Absolonnak Bécsben kellett beszereznie azt, hiszen az anyai részről örökölt ékszereket – kellett és illett ilyeneknek lenniük a korban – nyilvánvalóan Bethlen Mihály, vagy a vajai esküvőn bizonyára jelen levő Bethlen Miklós vitte magával Erdélyből. Kevesebb eséllyel, de vonatkozhatott ez az esküvői asztalra terítéskül szolgáló aranyedényekre, evőeszközökre is.

Feltétlenül a magyarországi, a vajai kastélyban tartott lakodalom volt a látványosabb, gazdagabb, külső fényekben, ünnepi díszekben előkelőbb. Bethlenék ékszerei az ilyenkor kötelező doshoz, vagyis jegyajándékhoz tartozhattak. Edényei pedig a fényűzést, a pompát, Bethlen szemében a fölösleges világi hívságokat szolgálták.

Bethlen Mihály hozományát nem ismerjük tételesen, bár apja végrendeletének argumentációjában gondosan összeszámolja a birtokrészek mellett még a Mihállyal adott ezüst és ón evőeszközöket is.²⁶

²¹ *Czegei Vass György és Vass László naplói 1659–1739 = Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból*, közli Nagy Gyula, Bp., 1896 (MHHS 35), 3/632.

²² Bethlen Borbála, Bethlen Mihály és Vay Erzsébet kisebbik lánya, Szilvási Boldizsár felesége, megh. 1758. Ilonáról ld. alább.

²³ Bethlen István, bethleni, gr. (1703–1737), Bethlen Mihály és Vay Erzsébet fia, Nagyenyeden tanult, gazdasági jellegű naplója maradt fenn. Szinte egész felnőtt életében pereskedett nagybátyjával, Józseffel.

²⁴ Ugyanaz az Absolon Dániel, aki a lánykérésre is elkísérte az ifjú Bethlent Ajnácskőre.

²⁵ *Bethlen Miklós levelei: 1657–1716 I–II*, összegyűjtötte, s. a. r., bev. tan. és jegyz. Jankovics József, a latin nyelvű részeket ford., idegen szavak jegyzéke Kulcsár Péter, magyar nyelvi jegyzetek, szójegyzék Nényei Gáborné, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 6/1. és 6/2.), 1/528.

²⁶ Ld. a *Függelék* III/2.

Ám azt tudjuk, hogy Vay Ádám igyekezett gazdagon kiházásítani lányát. A későbbi Rákóczi-generális anyagi helyzetére már jóval Erzsébet Dujardinnal kötött házassága után, éppen Erzsébet kérésére indított tanúvallatások egybehangzóan azt igazolják, hogy súlyos kölcsönöket kellett felvennie lányai – de különösképpen Bethlen Mihályné – kiházásításának fedezetére. Olyannyira, hogy ez a családi gazdálkodásuk egyensúlyát is megrendítette.

1723. november 1-jén tartott vallatásában látványosan rá is kérdez erre a súlyos anyagi problémára a kivizsgáló. „Tudja-é avagy hallotta-é? Hogy néhai Vay Ádám Uram leányi amaz asszony édeiben [Zay Annával kötött házassága alatt] s mind özvegységében leány Vay Örzsibet akkor a Groff Bethlen Mihálné, Vay Anna Báró Kemíny Simonné Asszonyomékházasításokra [!] és más egyéb szögségekre felesel adósította magát, mostani Özvegye [Zay Anna] fizette légyen ki azon ennyihány ezerből álló summát, és ezen kifizetett adósságoknak számát positive vallja meg a Tanú, signanter pedig Vais [Weisz György], Begany Lenard Uram, Korponai János Uraimék-e, úgy dosok fine is mennyi volt, mindeniket kölemb-kölemb, hasonlóképp: mostani Balázs Uram egy palástért, úgy egy korponai Zsidónak bizonyos köves portékáért, vagy gyöngyírt mennyit tett le a Nevezett Özvegy?” A másik tanú, aki az idő tájt Vay Ádámot szolgálta, elmondta, hogy „...Leányának, Bethlen Mihálné Asszonnak kiházásításakor [Weisz] György Uramnál mintegy 3000 huszonöt tallérig, Begány Lénárt Uramnál mintegy 600 forinton felül eladósította magát...” A harmadik tanú ugyancsak azt vallotta: „Tudja bizonyosan, hogy Vay Ádám Uram Leányi kiházásítására, de főképpen Bethlen Mihálnak nagy adósságában ejtette magát, és emlékezik arra is, hogy ugyan azon adósságokat nagyobb részint Zay Anna Asszony fizette meg.” Egy újabb vallomás szerint a tanú egyenesen Vay Ádám szájából hallotta, hogy „Leány kiházásítására Besztercín lakozó Veis György Uramnak adósságában esett”.

Egy másik tanú közlése metodológiai szempontból is jól mutatja, hogy az efféle, az események után jó pár évvel végzett nyomozások meglepően új és új adalékokkal egészíthetik ki egymást. Ugyanis ezen adósság megfizetéséről teljesen más információval rendelkezik a hatodik tanú: „Halotta ezen fátens maga rimaszombati házánál, hogy Veis György Uramnak fia Rédey Ádamtúl [helyesen: Mihály] mint Vay Ádám-vejtől praetendált 3000 frt adósságot, melyet Vay Ádám csinált leánya kiházásításakor”.²⁷

²⁷ Ld. még a *Függelék* V.

Érdekes, hogy Bethlen Miklós is hasonló összegben, 5-6000 forintban jelöli meg Mihály fia „kiházásításának” költségeit.

A lakodalmat természetesen Erdélyben is megtartották, ám a Bethlen Miklós-i puritánabb reprezentációs elveknek megfelelően jóval szerényebb körülmények között. Az erdélyi kancellár mind az esküvők, mind a temetések pompáját világi hívságnak tartotta, igyekezett azokat minél egyszerűbb (és olcsóbb!) körülmények között megszervezni. Főleg a túlzó temetési díszletek költségeit tartotta fölöslegesnek, szerinte inkább az élőkre kell fordítani az e célra eltékozolt összegeket.²⁸ Bethlen Mihály házasságakor egy családi gyász is kötelezővé tette a pompa-kerülést: ez idő tájt halt meg igen fiatalon Bethlen Miklós Borbála nevű lánya, aki a Deregnőben lakó Galambos Gáborhoz ment feleségül Magyarországra, s két fiúgyermeket is hagyott maga után.²⁹ „Noha Isten ö Felséghe engem szomorúsággal meglátogatott, kihez képest pompás lakodalmot en ugjan a Fiamnak nem tsináltatok, mindaz által ugjan csak enniek kel az emberséges embereknek, a kik arra az alkalmatosságra jelen lesznek; kérem azért kegyelmethek ha Kegyhelmetek egy néhány Pisztrangal meg segíthetne ad 10 Februarii meg kívántatnék, kegyelmetek joakarattyát nagyobb dologban szolgálنام meg Kegyhelmeteknek.”³⁰

Az erdélyi lakodalmi ünnepségről tehát csak annyit tudunk, hogy körülbelül két héttel a vajai után megrendezték azt is: ezért kérte február 10-re a néhány pisztrángot a brassaiaktól, amely vidéken az átlagosnál többet fogtak ebből a halfajtából. Természetesen ez az adat csak az asztalra kerülő egyfajta halra vonatkozik, nem jellemezhetjük vele az egész ünnepség valós gazdagságát, igazi reprezentációját. De a Bethlen Miklós által bírált tékozló erdélyi főnemesi lakodalmakról tudjuk, hogy azok több napig tartottak, s arra a teljes főnemességet, a Habsburg-hatalom helyi képviselőit is invitálták, a család szolgálatában álló familiáriusok voltak még jelen, de a mulatozásból kijutott a szolgarendnek is.

²⁸ Ld. erről a felesége, Rhédey Júlia túlzó költségekkel járó temetése miatti, József fiához címzett instrukcióját, feddését, *Bethlen Miklós levelei*, II/1131–1132, 1137–1138, 1140–1142, 1145, 1149.

²⁹ Bethlen Borbála, Bethlen Miklós és Rhédey Júlia lánya Galambos Ferenc szatmári kapitány fiához, Gáborhoz Magyarországra ment feleségül, s néhány évi együttélés után mindketten meghaltak, s két fiuk (Miklós és Zsigmond) is nemsokára követte őket. Az unokák öröksége ügyében folytatott nagyszülői levelezésből a *Bethlen Miklós levelei* alapján alább közlünk részleteket.

³⁰ *Bethlen Miklós levelei*, I/525.

Vay Erzsébet és Bethlen Mihály házasesetének alakulásáról a gyermekek számán kívül vajmi keveset tudunk. Az bizonyosnak látszik, hogy Bethlen Miklós igyekezett maga körül tartani magasan iskolázott fiát. Kezdetben az ő kancellári munkáját megkönnyítő, egyféle hivatali adminisztrációban segédkezett – csakúgy, amint a történetíró kancellár apja, Bethlen János alkalmazta őt, Miklóst, afféle írnok és jegyző típusú feladatokra. Egy fennmaradt Bethlen Mihály-levél ilyen témáról született.³¹ Az elsőszülött fiú különféle birtokperekben, hivatalos országigazgatási dolgokban is képviselhette a családot, illetve a családfőt-kancellárt. Mihály külhoni iskoláiról készített naplófeljegyzései jogi érdeklődéséről, illetve tanulmányokról is vallanak. Előfordult, hogy a hadi helyzet miatt apja nem hagyhatta magára családját, ezért Mihályt küldte például Bánffy György guberátorhoz maga helyett, vagyis fia révén várta a guberniumi utasításokat.

Egy ideig minden bizonnyal együtt laktak az apa által külföldi épületelményei alapján tervezett, néhány évvel korábban felépült bethlenszentmiklósi kastélyban, majd valamelyik anyai örökségből származó udvarházban. Valószínűleg Zabolára költöztek. (Cserei Mihály visszaemlékezései szerint Brassóból – amelynek védfalai mögé a környékbeli kurucmozgalmak miatt kialakult helyzet okán kellett beköltözniük – 1706-ban Bethlen Mihály holttestét ide vitték ki eltemetni.³²) Eközben apjának és Erdély vezető családjainak Bussy de Rabutin főgenerális parancsára Szeben erős falai közé kellett bevonulnia. Aki ezért jegyezhetette fel önéletírásába, hogy utoljára „Ebben a fatális 1703. esztendőben váltam el fiam Bethlen Mihálytól, jószágim, lovaim, marháimtól, de majd gonoszabb lészen még az 1704. esztendő.”³³ A Rákóczi-felkelés eseményei választották szét a családot. Bethlen 1704 májusában „lebukott” a bécsi angol és holland követnek eljuttatandó *Columba Noe* című politikai tervzet miatt, amely a bécsi cím helyett ugyanabban a városban, ahol készült, Szebenben landolt a kegyetlenül indulatos, hirtelen haragú Rabutin generális kezében. Erdély békességét a külföldi diplomáciai segédlettel háború nélkül rendezni kívánó tervezete miatt Bethlen Miklóst helyben bebörtönözték. A generális erőszakos nyomására az erdélyi főkormánysház tagjai halálra ítélték, amit szerencséjére nem hajthattak végre,

³¹ Éppen Vay Mihályhoz írta, 1699 márciusában, vö. MOL, P 1959, 2. cs. 5. tétel, 42.

³² CSEREI Mihály, *Erdély históriája: 1661–1711*, s. a. r., bev. és jegyz. BÁNKÚTI Imre, Bp., Európa, 1983, 380.

³³ *Bethlen Miklós önéletírása*, II/131.

bármennyire szeretne volna Rabutin ezt elérni náluk, mert a császár a végső döntés jogát fenntartotta magának.³⁴ Aztán négyévi súlyos börtönviszonyok megalázó kényelmetlenségei közt, a Szebenben lakó családjától és papjától teljesen eltiltva, szolgájával együtt elzárva élt majdnem 1708-ig, amikor Eszéken át bécsi börtönébe szállították. Mihály fia halálhíréről is csak akkor szerzett tudomást, mikor 1707. január 15-én nagyon szeretett második feleségét, Rhédey Júliát végre beengedték hozzá a börtönbe. Wesselényi István naplója őrizte meg e szomorú találkozás emlékét, amint arról Bethlenné elbeszélése alapján értesült. Felesége annyira várt látogatásakor a 65. évében járó kancellár két év és hét hónapi raboskodás után olyan beteg volt, hogy ágyban feküdt „hagymáz hideglelésben, amely nyavalya igen veszedelmes még ifiúembernek is, annál inkább olyan öregembernek. Azonban mikor kérte volna a fiát, Bethlen Mihályt, és ex abrupto csak hirtelen megmondotta volna az asszony, hogy megholt, csak elholt belé, és sokáig semmit nem mondhatott.”³⁵

1708-ban kelt „Rabságomban böjt és vasárnapi imádságom magam személyem és hozzám tartozóimról” című imádságából kitűnik, milyen fontosnak tartotta Mihály fiát, az elsőszülöttet – aki e korban az atya után a legfontosabb férfinak számított minden erdélyi nemesi családban, előjogokat élvezett még az örökség felosztását illetően is – a Bethlen-család hírnevének fenntartásában, s milyen fájdalommal szól elhunytáról: „... elsőszülött fiamat, az én erőmnek kezdetit, az én házamnak oszlopát, én előmben mindennap ért gyümölcscsel álló üdejében harmincharmadik esztendejében [...] elvetted, édes Istenem.”³⁶ Ugyanezen imájában bővebben is jellemzi Mihály fiához fűződő szoros atyai kötelékét: „Én Istenem, mint vágád ki az én elsőszülöttemet életének közepében, mikor szintén szárnyára bocsátani és magam székemben akarom vala ültetni, mennyit költék, fáradék hijában érette, de tiéd a dücsöség, elhiszem, így jó néki, nekem is, Felségednek is, csak én Istenem, tartsd meg és tedd boldogabbakká a maradékot magánál.”³⁷ Vagyis az unokái sokkal jobb életet élhessenek, mint apjuknak megadatott.

³⁴ Ld. erről Bethlen Miklós levelei, II/1279–1304.

³⁵ WESSELÉNYI István, *Sanyarú világ: Napló 1703–1708 I–II*; I. 1703–1705, közléteszi MAGYARI András, Bukarest, Kriterion, 1983.; II. 1707–1708, közléteszi DEMÉNY Lajos, MAGYARI András, Bukarest, Kriterion, 1985, 26.

³⁶ Bethlen Miklós önéletírása, II/158.

³⁷ Bethlen Miklós önéletírása, II/187.

Cserei Mihály fentebb említett Erdély-történetének Bethlen Mihályra vonatkozó sorai még mást is tartalmaznak a Bethlen család jövőendőbeli letéteményesének jellemzésében: „Nem az apja esze vala nála, örökké ivott, már az elméje is megtébolyodott vala a sok borital miatt.”³⁸ Bethlen Miklós nemcsak Mihály fia, hanem az egész Bethlen-família szellemi leépülésének és idő előtti halálának okaként jelöli meg a mértéktelen borivást: „A szüleatyám, Bethlen János (úgy hallottam) örökké ivott, emberkorban holt meg. Az öcsém, Bethlen Pál, negyven, Sámuel öcsém negyvennégy, a fiam, Mihály, harmincharmadik esztendőben hala meg. Bethlen Mihály³⁹ harmincnyc, annak atyja, György, ki egy veder bort sokszor ivott meg egy ebéden, negyvenhárom, annak atyja, ugyan György, negyvenhét, Bethlen Ferenc nem régen harmincnyc, az atyja, Gergely, ötvenhat, annak atyja, Ferenc, ötvenkettő, Bethlen Farkas,⁴⁰ a László atyja, negyven, Bethlen Elek ötvenhárom esztendő s korukban haltak meg. Akik én éltemben halának meg, én mind intettem a mértékletlenségről, de nem fogadták, pedig hiszen az Isten a magok rettenetes véres természetjek és tüzes betegségek által is eléggé intette volna, ha fogadták volna. Bár csak tü, ha kik még éltek, tanulnátok ezeken és énrajtam, kiváltképpen te, édes fiam, József.”⁴¹ E kérdés olyannyira foglalkoztatta Bethlen Miklóst, hogy még levelezésében kifejtett nevelési elveiben is megfogalmazta. Felesége, Rhédey Júlia figyelmét felhívta, hogy beavatkozása révén József meneküljön meg a leggyakoribb Bethlen-halálnevetől: „[...] kerlek oda hazais, Josefet szoktasd Serre, Kafera, most külön azert kültem neki egy Sűveg Nadmezet, az Istenert kerlek, vegy Cafet neki, szoktasd rá, inkább magadis igyál kelletlenis, bizony felek, egy reszeges rossz Ember leszen, es tsak hamar Bethlen Mihaly es a teöbb reszeges Battyai utann megyen, mert a Bethleneket bizony mind a bor öli meg.”⁴²

Valószínűleg nemcsak a Bethlenek, de a Vayak élettartamába is belejátszott az italozás. Vay Ádám saját maga ismerte el versében az anyai intelmek között a részeskedést mint erkölcsi rosszra ingerlőt, s mint a Vay-család egyik legjellemzőbb vétségét, a túldimenzionált hirtelen haragot.⁴³

³⁸ CSEREI Mihály, *Erdély históriája*, 380.

³⁹ Nem Bethlen Miklós fia, hanem egy másik, aki korábban élt.

⁴⁰ A történetíró.

⁴¹ *Bethlen Miklós önéletírása*, I/127.

⁴² *Bethlen Miklós levelei*, II/1037–38.

⁴³ HÖGYE István, *Adatok Vay Ádám élettörténetéhez és irodalmi munkásságához* = Szabolcs-Szatmári Szemle, 1970/4, 84–94. Hirtelen haragját sok pénze is bánta: egyszer megvert egy Balogh nevű birtokos nembest, aki perre vitte a dolgot, s Vay alig tudta pénzzel kiengesztelni.

Vay Ádámot kortársai úgy emlegették, hogy „mértéktelenül élt a boritallal”. Még Rákóczi fejedelem is úgy vélte, hogy „...délután nem tanácsos vele országos dolgokról tanácskozni”, igaz, ugyanez volt a véleménye az erdélyi fejedelmi tanács tagjairól is.⁴⁴

Az Erdélyben tartózkodó Vay Erzsébet két-három évvel korábban még férje és jelentős gazdagsággal és politikai hatalommal bíró apósa támogatását élvezte, ám ezután nélkülözni kényszerült, és saját családi hátterét sem érezte közléről. Tekintélyes erdélyi rokona, nagybátyja, Vay Mihály ugyancsak nehezen mellőzhető közellétét is elveszítette. Ő ugyanis apósa, Teleki Mihály harctéri halálát követően (1690) a győztes Thökölyhez csatlakozott, commissarius is volt. Mint a *Függelék*ben közölt, Bánffy György erdélyi gubernátorhoz írt folyamodványából értesülünk: csak kénytelenségből.⁴⁵ Az újdonsült, Erdély fejedelme címmel is felékesített zernyesti győzővel, Thökölyvel Vay Mihály is külföldre, Moldvába távozott-menekült, visszatérte után pedig bebörtönöztette a korlátlan hatalmú Rabutin generális. A Rákóczi-szabadságharc kitörésekor bátyjával, Vay Ádámmal együtt a fejedelem híve lett. 1707-ben az ónodi országgyűlés alatt halt meg.

Vay Erzsébet nehéz időkben a földrajzilag távolabb lévő apjára sem számíthatott. Pedig az 1686 óta császárpárti Vay Ádám II. Rákóczi Ferenchez való közeledésének következményeként politikai-katonai státusa egyre inkább megszilárdult. 1701-ben még bebörtönözik Rákóczihoz fűződő kapcsolata miatt. Ugyanazon a napon vetik a bécsújhelyi tömlöcbe, amelyen Rákóczit is ugyanoda zárták. Ebben az évben írta meg 83 strófás költeményét életéről és rabságáról.⁴⁶ 1702 augusztusában szabadul, s ez a dátum ritka jelentőségűnek bizonyulhatott Bethlen Miklós és Vay Ádám életében és politikai szereplésében. Mint arra R. Várkonyi Ágnes éles szemmel felfigyelt, kiszabadulása után Vay Ádám nem siet haza, még novemberig Bécsben tartózkodik. Ez az önmagában nehezen magyarázható tény akkor nyer jelentőséget, amikor a történész rögzíti, hogy ugyanebben az időpontban ott tartózkodik a Konstantinápolyból Erdélyen keresztül érkezett Lord William Paget, és George Stepney bécsi angol követ, és felérkezik Bethlen Miklós is. Az apatársak együttműködésének ritka pillanata:

⁴⁴ ESZE Tamás, *Vay Ádám...*, 15–16.

⁴⁵ Ld. *Függelék* I.

⁴⁶ HÖGYE István, *Adatok Vay Ádám élettörténetéhez és irodalmi munkásságához*, 84–94. Modernebb, betűhív kiadása: *Vay Ádám verses önéletírása*, s. a. r., kísérő tan. SZALAY Krisztina... (ld. 9-es jegyzet)

közösen dolgozhatnak a két hazában szenvedő protestánsok nemzetközi védelméért, s Vay Ádám pedig egyúttal már a Rákóczi-szervezkedés előőrseként is felléphet.⁴⁷ 1703-tól a jászok és kunok kapitánya, Rákóczi udvari kapitánya, marschallusa, majd a testőrök, a testőrezredek főnöke. Békés vármegye főispánja, 1704-től Munkács várának főkapitánya, Máramaros főadminisztrátora, 1706-ban naplót is vezet a huszti országgyűlésről.

A sors különös fíntoraként az éppen inaktivitásba szorított apatárs, Bethlen Miklós helyét foglalta el, amikor Máramaros vármegye irányítója lett. A fogoly kancellár Mihály, majd annak halála után József fia számára szerette volna ezt a fontos posztot átörököltetni a császári udvarral. (József már 1717-ben elfoglalhatta a főispáni széket.) Nincs semmi különösebb nyoma, hogy a Bethlen-család számára bármiféle előnyt is jelentett volna ezekben az években a Vay-család fejének e magas pozíciójának az ellentáborban, bár a nagypapa és az anya munkácsi együttléte minden valószínűség szerint biztosított valamelyes kuruc hátszínigot is az Erdélyben maradt unokák számára.

Vay Erzsébet tehát 1706 után egyedül nevelte három félárva gyermekét, Istvánt, Borbálát és Ilonát – elhunyt férje anyai birtokain, Zabolán, Gyulatelkén. De ismerünk tőle származott, alább idézendő mondást Bethlen Miklósné kulcsárához, amely Bethlenszentmiklóson hangozhatott el, olyan időben, amikor az egész Bethlen-familia Szebenben „raboskodik”, Bethlen Miklós még csak nem is metaforikusan.

Vay Erzsébet, illetve gyermekei – a Bethlen Miklós-unokák – sorsának alakulását a következő években csak hézagosan ismerjük. Az a szakirodalmi állítás, amelyre eddig leginkább támaszkodtunk, a Bethlen-család monográfiáját megíró Lukinich Imréné.⁴⁸ Az utóbbi évtizedekben előkerült dokumentumok alapján ez azonban kronológiailag tarthatatlan. Vay Erzsébet nem 1711 körül menekült Moldvába, és nem 1712 körül ment nőül Dujardin Ferenc császári óbesterhez, vagyis ezredeshez, vagy amint Vay Erzsébet szívesen nevezte férjét: colonellushoz. (Önmagát pedig szívesen említette colonellusnénak.)

Vay Erzsébet Károlyi Sándorhoz címzett, 1708. július 1-jén Diza [?] nevű helységben költ segélykérő levele tudósít a Moldvába indulás

⁴⁷ Ld. R. VÁRKONYI Ágnes, *Vay Ádám, Anglia és a Rákóczi-szervezkedés 1698–1702 = Rákóczi-kori tudományos ülésszak: 1996. okt. 25.*, szerk. HECKENAST Gusztáv, MOLNÁR Sándor, NÉMETH Péter, Vaja, Vay Ádám Múzeum Baráti Köre, 1997, 24.; ill. Uő, *Miről hallgatott Bethlen Miklós Önéletírása?* = Korunk, 1997.

⁴⁸ LUKINICH Imre, *A bethleni gróf Bethlen család története*, Bp., 1928.

kínkeserveiről, anyagi gondjairól, gyermekeitől való elválása fájdalmáról (ld. *Függelék* VII/5/A). Apját, Vay Ádámot szerette volna kikísérni Erdélyből, valószínűleg Szatmár, Máramaros felé, s talán vele is maradni, hiszen ott ő már az egyik fontos Rákóczi-párti vezető volt, de Déstől tovább nem folytathatta útját, hanem Moldvába, a kurucok egyik gyülekezési és menhelyére kellett indulnia.⁴⁹ Az a tény, hogy négy (két fiú és két lány) „árva” gyermekének kér valamiféle gyámságot Károlyi Sándortól, arra enged következtetni, hogy bár a levelet „Gróf Bethlen Mihályné Árva Vay Erzsébet” aláírással bocsátja útjára, már vagy jegyese, vagy felesége volt Dujardin II. Ferenc ezredesnek. Ugyanis a két lány a Bethlen Mihálytól való két gyermeke volt, a két fiú közül az egyik nyilvánvalóan e lányok testvére, István, a másik pedig Dujardin egyik fia lehetett, feltehetőleg a későbbi levelében említett, megölt László volt.

Cserei Mihálynak köszönhetően megközelítőleg pontosan ismerjük Vay Erzsébet önkéntes vagy kényszerű száműzetésből hazatérének időpontját is, amely szintén jelentősen eltér Lukinich feltételezésétől.

A korabeli történetíró, Cserei Mihály 1710 végén jelzi, hogy az év folyamán a Thökölyvel korábban, más-más időpontban a másik hazába, illetve a távolabbi Moldvába vagy Havasalföldre menekült, de immár Rákóczi ígéreteiben sem bízható erdélyi főemberek és főasszonyok közül többen hazatértek, köztük Bethlen Mihályné is: „Felesen jönének haza ebben az esztendőben is a kurucok Magyarországból, Molduvából, Havasalföldből, eszékbe vévén, hogy csak hazugságból áll Rákóczi Ferencnek mindeddig való biztatása, úgymint Földvári Pál, Sárosi Sigmond, Bánffy Sigmond, Kemény Jánosné, Bethlen Mihályné, Gyerőffi Györgyné, Henter Mihályné fiaival együtt, Fogarasi Sámuel, a doctor [...], és többen, sokan, feles szekerekkel, kik közül is a magyarországi tolvaj kurucok útjokat megállván, felvertének és mindenekből kipraedáltak. Ilyen szép szeretettel voltak eleitől fogva a magyarországiak az erdélyi emberekhez.”⁵⁰

Az 1707-es, 1709-es erdélyi történetek Rákóczi erdélyi fejedelemségéről, az azt követő kegyetlenségekről, a gyorsan váltakozó hadi sikerekről és kudarcokról szóltak. Károlyi Sándor erdélyi beütésének sikertelensége, a hadi és a politikai vezetők váratlan halálesetei

⁴⁹ Jelenleg nem tudjuk pontosan, hol volt ez a helység, de feltételezzük, hogy a Rabutin által Erdélyből kizsorított nemesek és kuruc bujdosók gyülekezőhelyén, mely a Kárpátok keleti lejtőin levő moldvai apró falvakban, szétszórta, nagy nélkülözések és örökös torzszalkodások között élők menedék-lakóhelye volt.

⁵⁰ CSEREI Mihály, *Erdély története*, 450.

által felkorbácsolt hangulat kaotikus létbizonytalanság-érzetet, az emberek Erdélyből ki-, majd visszamenekülését eredményezték. E helyzet bonyolultságát kiválóan jellemzi, hogy még Vay Ádám veje, a „Nagy” Teleki Mihály fia, a rendkívül művelt, szintén hosszú peregrináción részt vett Pál is „...megbolondula [jegyzi fel róla Cserei Mihály], mert a generáltól elkéredzvé, hogy a kurucoknál levő felesége útban lévén, az eleiben megyen, Havasalyföldiben, onnan Rákóczihoz mene minden igaz ok nélkül, holott akik eddig ott szenvedtek is, ki-ki haza szándékozik inkább onnan jöni, nemhogy innen odamenni. Kétségkívül a felesége atyja, Vay Ádám, aki Rákóczinak udvari kapitánya, csalta meg, s az hiteté oda Rákóczi mellé.”⁵¹ Igaz, akkor már a Teleki-család másik tagja, az ifjabb Teleki Mihály is Rákóczi oldalán áll, aki éppen akkor küldte őt a török császárhoz segítségért. Nyilván ő is üzent az öccsének. Ám Mihálynak is vissza kellett fordulnia Nándorfehérvártól, mert neki meg a basa üzenté meg, hogy „...menjen vissza Rákóczihoz, a török császárnak nem gondja, hogy a magyarok bolondságába elegyítse magát”. Vagyis tehát: ne reménykedjen a Rákóczi-párt semminemű török segítségben.⁵²

Rákóczi erdélyi fejedelemsége Cserei szerint – igaz, erősen transzszilvanista értékrendszere alapján – csupán „pünkösti királyság”-ra volt elegendő. Valószínűleg annak kudarca után vágott neki Vay Erzsébet is a bizonytalan exodusnak. Apja, Vay Ádám erdélyi szerepléséről Cserei szintén elítélően szól. Azt írja, hogy az új fejedelem, „Rákóczi mellé tanácsurakat tesznek, mégpenig az erdélyi nyilvánvaló szabadság ellen, és amely soha a régi igaz, valóságos fejedelmek idejiben sem volt, a Pártiumból Vay Ádámot, ki disznópásztornak lett volna jobb, mint tanácsúrnak, declarálják egyik erdélyi tanácsúrnak...”⁵³ Nyilvánvaló, hogy Vay Ádám kivonultakor lányának is el kell távoznia a hadszíntérről. 1707 őszén a kuruc csapatok már gyakorlatilag elveszítik Erdélyt, jöllehet Károlyi Sándor 1708 júliusában még ér el sikereket a szász vidékeken.

A két év múltán visszatérő Bethlen Mihály-özvegy otthoni mozgását nem tudjuk elejétől követni. Valószínűleg ezekre az évekre már érvényes Lukinich Imre feltevése, hogy gyermekeit

⁵¹ CSEREI Mihály, *Erdély históriája*, 419.

⁵² CSEREI Mihály, *Erdély históriája*, 420.

⁵³ CSEREI Mihály, *Erdély históriája*, 383. Rákóczit 1704. július 8-án választották Erdély fejedelmévé először, aztán 1707. április 5-én történt meg beiktatása az erdélyi fejedelmi székbe. Az erdélyi kormánytanácsot a marosvásárhelyi országgyűlésen hozták létre, a fejedelmi beiktatást követő napokban.

a börtönben szenvedő nagyapjuk családjára hagyva – akik nem is szívesen bíznák ismeretlen jövőjű anyjuk kezére őket –, kérve gondozásukat, tanítatásukat, létük anyagi biztonságának megteremtését, ismét elhagyja Erdélyt. Munkácson húzta meg magát, kis időre még élvezve az apja pozíciója nyújtotta létbiztonságot. Az itt közölt vallatási jegyzőkönyvekből követhető közös munkácsi tartózkodásuk néhány, nagyon jellemző momentuma: főleg Vay Ádámnak Erzsébet lányához, illetve második feleségéhez való viszonya. Az iratokból egyértelműen kicseng Vay Ádám és Zay Anna családon belüli morális értékrendszérének elkülönülése: Zay Anna egyszerűen feltöreti a menekült családok Munkács várában őrzésre elhelyezett ládáit, s azokból okleveleket, birtokleveleket és missiliseket vesz magához⁵⁴ – ami előrevetíti lengyelországi tartózkodásuk hétköznapi gondjait is. Az iványi Fekete Erzsébet hagyatékából megszerzett ékszerek és értékes vagyontárgyak, öltözetek eltulajdonításáról, és Lengyelországba való elviteléről azok jogos várományosai, Vay Ádám első feleségétől való lányai, Vay Erzsébet és Anna, valamint fia, ifjabb Ádám hallomásból értesültek. S amint a *Függelék*ben olvasható (ld. *Függelék* V.) vallatási jegyzőkönyvek bizonyítják, mindent megtettek jogos örökségük visszaszerzésére.

Nincs messze már az az idő, amikor a Vay-család tagjaira újabb szétszórattatás vár...

II. Bethlen Miklós árnyékában

Vay Ádám nem csupán politikai hatalmát veszíti el fokozatosan, de anyagi biztonságát és a családon belüli irányító szerepét is. Előbb a három „gróf-generális”, Bercsényi Miklós, Forgách Simon és Esterházy Antal próbálta őt leválasztani Rákócziról, Bercsényi egyenesen az udvarból való eltávolítását kívánta: „Oly meggyűkerezett gyűlölségben

⁵⁴ Lehetséges lenne, hogy nem volt tisztában a Vay-családnál a levéltár kezelője számára kötelező utasítással? Vagy túlságosan is szó szerint értette? Az ugyanis – páratlan emléke kultúrtörténetünknek – kimondta a „levelesláda” kezelőjének kötelességéről, hogy ne csak „Conservatora” legyen a leveleknek, hanem „...obligatus legyen arra is, hogy az leveleket magoknak [másoknak?, J. J.] az Atyafiakon kívül ne mutogassa, ne hányattassa ’s ne olvattassa, hanem ha mikor olly szükséges alkalmatosság kívánnya, az közelebb való Atyafiaknak hírt adván és magához hivatván, azonn akkori materiához kívántató leveleket keressék fel és éllyenek velle magok és az Famillia hasznokra...” Vö. HOPP Lajos, *A magyar levélműfaj történetéből = Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, szerkesztette SZAUDER József, TARNAI Andor. Bp., Akadémiai Kiadó, 1974, 511.

van már Vai uram, hogy semmi Nagyságod körül keresztül nem eshetik, kit másnak tulajdonítsanak.”⁵⁵ Vagyis udvari mindenhatónak tartják, s ez már terhükre van. Rákóczi ekkor még kitart udvari marsallja mellett.

Hatalmának hanyatlása saját vajai kastélyában kezdődött, amikor 1711. január végén, február első napján otthont adott Rákóczi és Pálffy János béketárgyalásainak. Rákóczi rögtön másnap elindult Lengyelország irányába, Károlyi Sándornak adván át hadai parancsnokságát. Vay Ádám Munkács parancsnokaként elszánta magát a védekezésre, de Rákóczinak ügyes diplomáciával sikerült rávennie, hogy adja át posztját. A fejedelem szerette volna elkerülni, hogy a vár biztos kapitulálásakor – ami 1711. június 24-én be is következett – marschallusa, akit hűséges szolgálataért általában nagyra becsült és kedvelt, császári kézre kerüljön.⁵⁶ Az emigráció alatt visszatekintve Vay hűségére, hozzá írt levelében el is ismerte: „Nimródutal fogvást sem volt fejedelem, ki szívében jobban recognoscálhatta volna Kegyelmed hűségét, mint én.”⁵⁷ Rákóczi tehát elhatározta, hogy magával viszi udvari marsallját is Lengyelországba, nem hallgatván el azt sem, hogy idegenben milyen nagy szükség van egy olyan hív szolgára. Vay 1711. március 4-én betegen utána is indul, a bujdosás útvonala a biztonság miatt: Sztryj, Ilyvo (Lvov), Dancka (Gdańsk). Dél-Lengyelországban néhány hónapot még együtt töltött a fejedelemmel, ahol már Vayék a teljes anyagi romlás szélére kerültek. Mint fejedelem tudtára is hozta, már minden ezüstjüket eladták megélhetésük érdekében, még a kardhüvelyek ezüst borítását is leszedték és áruba bocsátották – mélyen értékük alatt. Később még a szkófiummal díszített szoknyák aranyának kiolvasztása is megfordult fejükben... Ennél nagyobb gond, hogy Rákóczi udvari marsallja erős sürgetésére sem tudja megadni 3000 forintnyi tartozását. Ez hamarosan kettejük kapcsolatára is rányomja bélyegét. Vay Ádám 1712. július 21-én hajón érkezett meg

⁵⁵ ESZE Tamás, *Vay Ádám...*, 24.

⁵⁶ „...rögtön, még a fegyverszünet lejárta előtt elutaztam Lengyelországba, 1711. február másodikán. A határról írtam az akkor távollevő Károlyinak. Neki adtam át hadaim parancsnokságát, de Munkács parancsnokának nem rendeltem el, hogy neki engedelmeskedjék. E vár parancsnoka udvari marsallom volt, és elszánta magát a védekezésre, de minthogy fogságom társa volt és nagyon súlyos feltételekkel bocsátották szabadon, sokkal jobban becsültem annál, semhogy ki akartam volna őt tenni annak a kockázatnak, hogy a németek kezébe essék.” Rákóczi Ferenc *fejedelem Emlékiratai a magyarországi háborúról 1703-tól annak végéig*, ford. Vas István, tan. és jegyz. KÖPECZI Béla, szöv. gond. Kovács Ilona, Bp., Akadémiai, 1978 (Archivum Rákóczianum), 422.

⁵⁷ ESZE Tamás, *Vay Ádám...*, 24.

a tengerparti porosz városba, Danzigba, feleségével és gyermekeivel, cselédeivel. Rákóczi időközben már utasította udvari marsallját, hogy udvari népét bocsássa el, ami mind Vay, mind a kezére bízott nemesi ifjúság érzelmeit felkorbácsolta. Bercsényi igen szemléletes leírásában értesítette a fejedelmet az udvar nélkül maradt udvari marsall lelkiállapotáról: „Way Uram csak sír, nem vehet magának tanácsot; elítélhetni [el lehet képzelni] az több Urakat is...” Vay Ádámot különösen megviseli e kényszerű lépés: „Most jöve bé hozzám Way Uram, rettenetes bús, megüti az lapos guta, mert az nem is tud már magáról szólani.”⁵⁸ Ám Danckában még 1712. november 9-éig együtt él szeretett fejedelmével, akinek távozta ugyancsak erősen megviselte öregedő tábornokát...

A városban, közel félszáz sorstársuk között is a fokozatos elmagányosodás és elszegényedés évei következnek el számukra, meghal Júlia lányuk, ékszereiket, utolsó értékesebb tárgyaikat elzálogosítva élnek, Rákóczi alkalmanként francia eredetű anyagi támogatással segítette őket, de csakhamar az is elapadt. Még az ugyancsak a városban élő festő, Mátyóki Ádám pártfogására is rászorulnak.

Kéry Ádám jezsuita páterrel – minden bizonnyal vallásbéli ellentétek is kiütköztek – való összekülönbözése kapcsán, Rákóczi róla szóló sorai miatt az exmarsall végképp összeroppan. Esze Tamástól ismerjük ennek történetét. A Danckából távozó fejedelem Vay Ádámot tette meg a „kis kuruc kolónia” fejeül, a pénz kezelését azonban a spórolós, hiú Kéryre bízta. „Kéry elkövette Vay ellen azt a tapintatlanságot, hogy átadta neki Rákóczi róla szóló bizalmas levelét.” Vay erre ekként reagált Rákóczinak írván: „Az Felséged levelében felüllem írott periodus szívemet százszor sebhető és penetráló, melyet halállal emészték meg. [...] Atta volna Isten, soha ez világra ne születtem volna. Mindennek példa beszédének tétettem.” Végül kéri a fejedelmet, hogy családját segítse abban, hogy Magyarország szélére költözzön, s „...magok nemzetsége között vagy szolgálattal vagy koldulással élhessenek, mert én az torkokat meg metczettem. Magamat pedig vagy a tengeri halak vagy az ebek itten megesznek.”⁵⁹

1715. február 15-ével meg is szűnik a fejedelemmel való levelezési kapcsolata.

Felesége, Zay Anna közben önvigasztalásul irodalmi tevékenységbe kezdett: „Dantzka Városában midőn majd egész Esztendő

⁵⁸ HOPP Lajos, *Vay Ádám és a Rákóczi-emigráció Lengyelországban = A Vay Ádám emlékünnepe...*, 61.

⁵⁹ Idézi ESZE Tamás, *Vay Ádám...*, 30.

töltöttem volna el, ottan csoportosan rám todult nyomorúságimnak enyhítésére, bus elmém háboruinak csendesítésére s mulatására” fogott 1718-ban „Néhai tudos és igen hires Doctor Mathiolus tseh nyelvre fordítottatott és bővítettett Herbariumá”-nak fordításához.⁶⁰ Írt és összeállított még egy pietista szellemiségű imádságos könyvet is, *Nyomorúság iskolája* címmel. A fiának, Sámuelnek dedikált kéziratos kötet huszonegy imádságot, könyörgést tartalmaz. Ajánlása 1721-ben kelt, Danckában. Végére nyolc verset is toldott, az ismert refomátus egyházi énekek, a Szenci Molnár Albert által fordított zsoltárok dallamaira születtek. Könyvecskéjét egy vallásos énekkel (*Búban ellankadt szívnek jajgatása*), majd hazainduláskor elmondott imájával zárta.⁶¹ Énekei a Johann Arndt-féle német lutheránus misztika hatását tükrözik. A versekben férje haláláról és saját hazatéréről is megemlékezik.

Vay Ádám feleségének vőihez, Kemény Simonhoz és Teleki Pálhoz – akik az iránt érdeklődtek, hogy mit tehetnének a kálvinistaságához (a család más tagjaival ellentétben) konokul ragaszkodó Vay Ádám hazatelepülése érdekében – 1719. március 9-én írt levele tanúsága szerint férje 1718 nyaratól sok gondja és bánata miatt étvágyát is elveszítette. Ez idő tájt „...lassan-lassan erőtlenedni kezdte és nem használván semmi doctori munka és fáradság, végre ágyban esék és tiz napi fekvése után”, 1719. január 31-én, 62 évesen csendesesen elhunyt. Témánk szempontjából fontos megjegyezni, hogy két héttel halála előtt írt utolsó levelében még az itthoni dolgok után érdeklődő kérdései között felteszi azt is: „Örömet tudnám, az unokámat, Betlen Istvánt ki educálja?”⁶² Valljuk be, Bethlen Miklós nagyapai működéséhez viszonyítva ez az általunk egyelőre ismert egyetlen, érdeklődő gesztus nem árulkodik az unokák iránt való érdeklődés túlzó buzgalmáról.

⁶⁰ Zay Anna (1687–1730 után) kéziratan maradt fordítását Wesselényi Kata másoltatta le 1766-ban. Mathiolus (1500–1577) latin fordításának 1690-ben csehre történt átlitítését kibővítette magyar receptekkel. Vö. ZAY Anna, *Orvos könyv: Herbarium 1718*, bevezette FAZEKAS Árpád, Nyíregyháza, 1979. XVII.

⁶¹ Vö. STOLL Béla, *Magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., Balassi, 2002² (jav. kiadás), 17.; FERENCZI Zoltán, *Zay Anna imádságoskönyve*, ItK, 1925, 234–235.; ÁRVA Zay Anna „Nyomorúság iskolája” című ima- és énekeskönyve (1721), s. a. r., bev. SZABÓ Csaba, Szeged, Scriptum, 1999 (A Lymbus füzetek, 41). Ez utóbbi más változatból adta ki a szöveget, mint amelyet Ferenczi Zoltán használt!

⁶² *A kuruc Vay Ádám utolsó levele* = KELEMEN Lajos, *Művelődéstörténeti tanulmányok II*, bev., s. a. r., szerk. és jegyz. SAS Péter, Kolozsvár, Kriterion, 2009, 309.

Vay Ádám özvegyének ez évekből ránk maradt levelei Vay Erzsébet-hez és férjéhez, Dujardin ezredeshez fűződő kapcsolatáról is vallanak.

Kevéssel férje halála után, 1719. március 5-én Ráday Pálhoz – Rákóczi korábbi bizalmasához és kancelláriájának irányítójához, vezető publicistájához, s a fejedelmet Lengyelországba is követő hívéhez, aki onnan amnesztiával hazatért –, valamint annak feleségéhez, Kajali Klárához Danckából írt levelében jelezte: 1713-ban hazatért Ádám fia munkálkodásának semmi hasznát nem vették hazatérésük lehetőségét illetően.⁶³ Ezután vejeivel, Kemény Simonnal, Rhédey Mihállyal és Teleki Pállal történt levélváltásuknak sem volt értékelhető következménye. Üzent „...ismét azután mint egy két Esztendővel ez előtt a’ Felsiges Császár akkor ide valo Residence, Abbas Silva Uram altal Bethlen Mihályné Aszszonyomnakis, de mind eddig semmi vart hasznát írásaimnak nem tapasztaltam.”⁶⁴ Feltűnő, hogy Vay Erzsébetet nem második férje után nevezi meg, talán Ráday Pál fülének kedvesebben csengett ez a név, mint a császári ezredes Dujardiné? Mindenesetre az elképzelhető, hogy a Vay Ádám első feleségétől származó Erzsébetnek, a császári colonellus Dujardin feleségének nem nagyon lehetett sürgős a Rákóczi-pártiságában haláláig megmaradó apja második feleségének hazatérte. Már csak azért sem, mert a Vay-lányok addigra már megosztottak apjuk örökségén, s az osztozásnál Erzsébet állítólag azért kapott nagyobb részt, hogy az ifjú Ádámra esőt ne konfiskálja el a fiscus, hanem a neki jutó részt majd hazatérte után annak rendje és módja szerint átengedje bátyjának. Erről értesülvén, gyermekei tisztánlátása érdekében Vay Ádám azonnal új végrendeletet készített.⁶⁵

Zay Anna 1719. október harmadikán arról értesíti Ráday Pált, hogy megkapta a hazajöveteli engedélyt, ám mégsem tud a várton-várt útra elindulni. Gróf Illyésházi Miklós kancellár – akihez éppen Ráday közvetítette Zay Anna hazatérési kérelmét – proponálta instanciáját a császárnak „...die 30 Julij a’ Felsiges Császárnak, salvus conductusomat cum gratia megis nyerte ö Felségétől, melly eddig is a’ Cancellarián expeditioban vétetődött volna, ha Taxája letétetődhetett volna; de ugy hiszem dolgaim folytatoja Oberster Baro Du-Jardin Uram jóakarattýából

⁶³ Ifjabb Vay Ádám 1713-ban tért haza emigrációjából, s katolizálnia kellett ahhoz, hogy vagyonához hosszú évek során hozzájusson.

⁶⁴ SZELESTEI N. László, *Árva Zay Anna hazatérése lengyelországi bujdosásából = Ráday Pál 1677–1733: Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára*, szerk. Esze Tamás, Bp., Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1980, 417.

⁶⁵ Szövegének kiadott részét ld. a *Függelék* II/2.

abba meg nem fogyotkozom, mihelyt fogja venni ez iránt valo tudositasat említett Agens Uramnak.” Legnagyobb akadálya „haza verekedésemnek”, hogy több mint 4000 forinttal adós, és addig nem engedik elmenni, amíg hitelezőit ki nem elégíti. „...ehez járul hogy utra valo keszületreis egy Pénzem sincs, söt kedves gyermekeimmel edgyütt olly szükségbe vagyok, hogy mindennapi illendő élelem sincsen, csak hogy még szintén éhel meg nem halnunk a’ jo Isten gondviselése nem engedte, söt még a rajtam levő köntös[t]is creditumra viselem.”⁶⁶

Zay Anna végül, valószínűleg 1722-ben, hazatérhetett, de anyagi helyzete itthon sem volt rózsás. 1726-ban Romhányból Ráday Pál feleségéhez, Kajali Klárához címzett levele nemcsak ennek tanúbizonysága, hanem a Dujardin családdal való kapcsolatáról is tudósít: a szem elől hosszú időre eltűnt családtag, Dujardin II. Ferenc és Vay Erzsébet ekkor Bécsben tartózkodott. (Valószínűleg a férj állandóan, a feleség alkalmilag.) Jelzi, hogy már régóta nem hallott a címzettől semmit, „... azért ez levelem átal kévantam Kegyelmedet latogatnom, szivesen [szívből] örülnék, hogy ha levelem tanalna Kegyelmed friss jo egisigben, én Istennek hala alapotomhosz kipest Kegyelmed szolgalttyára törhető egisigben vagyok, az elmúlt napokban it volt leányomnál Bécsből le gyövéen Dölardenni Aszonyóm, elő hoszta hogy Marhajaban [Rádayné] nagy kárt valot ugy a Bijalokban es igen kevis maradot. Edes Komam Aszony, én fogok egyet le hajtadni Kegyelmed szamara, Kirem es Kegyelmedet, vegye meg Kegyelmed, mert igen nagy szöksigem vagyom egynehány forintra, az árat én meg nem irom, amennyit akar Kegyelmed adni irete, Kontenta liszek véle...”⁶⁷

Roppant különös és sajátos tény, hogy a Bethlen–Vay–Dujardin családok életének és a családtagok egyéni sorsának megismeréséhez a külvilágtól elzárt, nagyszebeni és bécsi fogság magányában szenvedő Bethlen Miklós egodokumentumaihoz, önéletírásához, *Imádságoskönyvéhez*, végrendeletéhez és leveleinek kiadásához kell segítségül fordulnunk. Egyrészt Bethlen Miklós apró, szétszórt, véletlenszerű – vagy akként fennmaradt –, ám igen jellemző szövegmorzsáiból értesülhetünk erről. Másrészt azokból a nagyon is szándékosan, tudatosan és körültekintően megfogalmazott, információs célzatú, esetleg jogi érvényű döntéseiből szerezhetünk tudomást, amelyekkel igyekezik meghatározni a család tagjainak jövőjét. Az öregedő, száműzött, fogságban sínylő exkancellár komolyan veszi a családfői és nagyatyai feladataiból

⁶⁶ SZELESTEI N. László, *Árva Zay Anna hazatérése...*, 421.

⁶⁷ SZELESTEI N. László, *Árva Zay Anna hazatérése...*, 422.

rá háruló kötelességeit. Saját jól felfogott érdeke is ezt kívánja meg tőle, hogy a nehezen megteremtett családi békesség megőrzésével a pillanatnyi *status quo* még hosszú évekre fennmaradjon. Főleg a három árva unokáét, Bethlen Mihály és Vay Erzsébet gyermekeinek sorsát tartja fontosnak. Saját fia, a még ifjú József mellett unokájában, Istvánban a család fennmaradásának letéteményesét látja. A család érdekét is védő erdélyi örökösödési jog szerint a fiúág jelenti a család igazi folytatását, ezért az ingatlanok és a főbb ingóságok, az apai eredetű birtokok a fiút, vagy annak elhunytá után, a fiúunokát illetik. A lányunokái, Ilona és Borbála sorsa főleg anyagi megváltással, illetve az anyai hagyaték öröklésével, valamint a végrendeletileg külön nekik rendelt birtokrészekkel, ékszerekkel, ruhákkal, vagyontárgyakkal, lábasjószággal, szőlővel, kaszálóval, malommal stb. hozható olyan helyzetbe, hogy lehetőleg kiházásításuk és a szülők halála után az ő életnívójukban se álljon be nagyobb mértékű negatív változás.

Amint szebeni fogságából Eszéken át Bécsbe kerül, Bethlen Miklós hamarosan, 1709. március 16-án beadvánnyal fordul az új császárhoz, I. Józsefhez. Jelzi az uralkodónak, mintegy bemutatkozásul is – hiszen neki még I. Lipóttal, József atyjával volt személyes és aktív írásbeli kapcsolata –, hogy 68 éves öregember, beteg, meggyötört, s néhány nappal korábban még biztosnak tartott kiszabadulása hamaros és várva várt pillanata is tűnőben látszik lenni. Mindemellett legnagyobb gondja nyomasztja: Egyetlen fiát „... a Felség és a haza szolgálatára akarta nevelni. Első feleségétől kis unokái, elsőszülött fiának özvegyen maradt feleségétől 4 gyermeke, akikről, háza tönkre menvén, nem tud gondoskodni”.⁶⁸

Az unokákra vonatkozó, időrendben következő első fontos közlése pár nap híján 4 évvel későbből (!), 1713. január 28-áról maradt ránk. Minden bizonnyal volt korábban is az Erdélyben maradt családtagokhoz ez ügyben intézett levele vagy utasítása – ám olyat a mai napig sem ismerünk. Az eltelt hosszú időnél valamivel korábban, 1711-ben és 1712-ben a bécsi rab másik, ugyancsak magyarországi apátársához, tiszántúli vicegenerálishoz, Ungvár, majd Szatmár vára kuruc kapitányához, Galambos Ferenchez intézett levelet. Arról beszél, hogy lánya és veje halála után nagy szomorúsággal hallotta „az en nagy remensegű szep ket Onokam halalat”, azaz a másik nagyapánál, Galamboséknál Deregnőben lakó unokái is meghaltak. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a gyász esetben érintettként számára az lenne a legalkalmasabb megoldás: „Ha szegeny Leanyomnak valamie maradt,

⁶⁸ Bethlen Miklós levelei, II/1312.

az Igazság szerint a szegény Bethlen Mihály fiam gyermekire szállana; Istenesenn tselekeszi kegd, ha meg adattya. Sőt talam (mellyet bizony keservessen irok) ultimus Deficiens, ha mi joval lehetne kgd azokhoz az Arvakhoz, egy helyre jobb helyre nem tehetne kegyessegenek nyomat. Igen gyamoltalanok.”⁶⁹ Újabb levelében, megismételve az ötletet, Werbőczire és a Bibliára, azaz a jogra és a kegyességre, humanitásra egyaránt hivatkozva szeretné megerősíteni még élő unokái gazdasági helyzetét, ám az elhalt unokák másik nagyapjában nemhogy partnerre, de kemény elutasítóra talált.⁷⁰

Az 1713. január 28-án vejéhez, Teleki Sándorhoz írt levele a dolgozat címében említett mindhárom család érintettsége okán több szempontból is alapvető jelentőségű. Már két héttel előbb írt levelében is tett rá halvány utalást, hogy valamiféle változás állt be Vay Erzsébet és a Bethlen-család között a gyermekek miatt. „Teleki Pal Uram conceptussa szep, keőszőnőm eő knek. Bar disponalna eő kgyme mint Sogora azt az vesze-delemre indult Sogor Aszszonyat, az en Nehai Menyemet az Istenhez es a betsülethez valo teresre, ne kenszerítettmem en arra az Extremitasra, melyről mar a Felesegemnek s-Fiamnak irtam.”⁷¹

Ugyanakkor Bethlen két irányban is jelzi aggodalmait az unokák sorsát illetően. Részint neveltetésük kérdését nem látja biztosítottnak, ha visszakerülnek anyjuk gondozásába. Másrészt, ha kikerülnek a család közvetlen hatásköre alól, az valószínűleg több szempontból is aláássa Bethlenék családi nyugalmit, a jövőt alapvetően biztosító birtokjogi helyzetet, valamint a Bethlen- és Vay-famíliák közötti viszonylagos békeséget. A gyermekeknek az anyjuk szárnyai alá történő visszakerülése egyet jelent azzal, hogy az örökségben nekik jutott birtokrészek is Vay Erzsébet, s vele a Dujardin-család kezébe kerülnének.

Bethlen Miklós e bibliai pátoszú levele pontos helyzet- és jellemképet rajzol önmagáról, mint unokái sorsáért aggódó, arról felelősen gondolkodó nagyszülőről, családfőről. Emellett eligazítanak a Bethlen és a Vay- (eo ipso: Dujardin-) család, illetve a Bethlenek és Vay Erzsébet közös dolgainak rendezéséről való elgondolásairól. Súlyos emberi, erkölcsi és húsbavágó anyagi, birtokgazdálkodási következményei vannak az itt állítottaknak, ezért érdemes teljes terjedelmében végigkövetni a Bethlen Miklós-i gondolatsort. Bethlenék érdekeit sértené, ha Vay Erzsébet magához venné, s kivinné Erdélyből gyermekeit.

⁶⁹ Bethlen Miklós levelei, II/1040.

⁷⁰ Vö. Bethlen Miklós levelei, II/1325.

⁷¹ Bethlen Miklós levelei, II/1078.

Úgy tűnik, Vay Erzsébet pedig éppen azt nem tartaná jónak, ha Istók és Borbála a nagyanyjuk, Rhédey Júlia gondozása alá kerülnének. Még abba is szívesebben beleegyezne, ha Teleki Sándor és Bethlen Júlia gondnoksága alatt Gernyeszegen nevelkednének. A harmadik unokáról, Ilonáról feltehetőleg azért nem történik említés, mert őt ez idő tájt anyja már új férje, Dujardin II. Ferenc ugyancsak Ferenc nevű fia feleségének szánya, vagy talán már az is. Bethlen Miklós levelének címzettje veje, Teleki Sándor, de a szöveg valójában egyaránt szól feleségéhez, Rhédey Juliához s lányához, Bethlen Juliához is, aki 1703 óta Teleki felesége.

„Edes Fiam Uram.

Az mint ertem az en boldogtalan Menyem meg kezdett terni. Istok es Borbara Onokaimot a kgd kezenel hagyta, melly igen jol vagyon, de a Felesegem azt irja, hogy kgdtől kerte őket, de kgd nem adtta, sőt azt mondotta kgd, hogy ha a Menyem keri vissza, kgd nem izetlenkedik velle, hanem vissza addgya neki. Azert edes Fiam Uram, en kgdt szeretettel kerem, sőt jo Lelke esmeretire, es ha szabad igy szollanom, hozzam valo Vőyi kötelességere kenszerittem, azokat az szegeny Arvakot, mint tűzből ki kapott Űszögöket, ismet vissza a tűzbe ne vesse, es annak az Aszszonynak ha szazszor kerneis, vissza ne addgya, mert arra kgdt, sem az eő hozzá valo szeretet vagy kötelesség, (melly semmi sintsen) sem a tölle valo felelem, (mellynekis arnyekat sem latom) nem tanatsolhattya, sem kenszeritheti, hogy kgd oda addgya neki az en nagy meg szomorittásommal es bantodasommal, es azoknak az Arvaknak rettenetes veszedelmevel, hanem addgya kgd a Felesegem kezébe, Isten es ez Vilag Torvenye szerentis engem, nagy Atyat illetve azoknak Tutorsaga, Nevelese, mellyelis kgd engem igen kötelez, a maga kgd szeretetire es szolgaltatására. Ha penig töllem által nem lathato ok arra vinné az Annyokot, hogy egytallyaba kgd keze alatt kivanná inkább hagyni, mint sem a Felesegem keze alá botsattani, noha kgd azzal nem tartozik, es en sem terhelhetem, de in hoc extremo casu, hogy sem kgd a tűzbe vissza vesse szegenyeket, kerem szeretettel kgdt, és a Leanyomot, ne saynallya ott leteket, visellye kgd s-a Leanyom gondgyokot, Etelek, italok, ruhazattyok, egy szoval egy batkaig minden szükségekreől az Felesegem gondot visel, meg irtam en neki, mind Praeceptor fizetese, mind Inassok szükségere, eggyszoval mindenre. Ha Miklós Onokamot⁷² kgd a Collegiumba [küldi], legyen velle Istokis. Ha otthonn tartya is kgd, hadd legyen ott is Istok. Jobbis volna Istoknak akarhol Miklossal lenni.

⁷² Ti. Teleki Sándor és Bethlen Júlia kisfiát.

A leanynak [Borbálának] pengig az en Leanyimmal [Ágnessel, Klárával].⁷³ Az Istenertis kerem kgdt ezekre, kiis kgdt erette meg aldgya. Enis meg köszönöm. Üdövel azok az Arvakis meg halallyak.”⁷⁴

Bethlen Miklós számára a bécsi fogságából való kiszabadulásának szervezése mellett az unokák sorsa irányításának kézbevétele a legfontosabb program az 1713–14-es esztendő folyamán. Mindeközben József fiát is szeretné kiházásítani, s úgy tűnik egy magyarországi vagy bécsi mátka lehetősége fel is merül, de ő ugyanúgy elesik tőle, mint fél évszázaddal korábban apja. (József végül kénytelen lesz beérni egy előkelő erdélyi dáma: Kemény Krisztina kezével.) Keresi a lehetőséget a Dujardinnal való kapcsolatfelvételre is. 1713. augusztus 12-én József fiától kéri, hogy „Deserdin Titulusat ird meg, Josef”. Szeptember 30-án írt levelében ismét ugyanőt említi, „ha kijöttis Deserdin uram Erdélyből”, mert Zabola ügyét, amely Bethlen Mihály jussa lévén, így az unokákra is tartoznak a rendbetételével, a gazdasága újraindításával kapcsolatos feladatok. 1715. július 27-én írt levelében hangsúlyozza, hogy Istóknak kulcsszerep jut a Bethlen-vagyon majdani gondozásában, hiszen József mellett „Istók Unokám ma holnap minden Joszágomnak felét, meg pengig sok szám kéréssel kezéhez vész...”⁷⁵ Vagyis a tágabb családnak még majd az ő számkérő gesztusaival is szembe kell néznie!

Még csak 1714-ben járunk. Annak, hogy mennyire a Vay-család körül forognak Bethlen gondolatai, van egy halovány, de eléggé egyértelmű nyoma 1714. július 14-én Teleki Sándornak, valamely a Teleki-családot érintő ügyben írott levelében. „Bizony félek, a Stella Uram két Lova Es a Vaj Adám Uram Contubernálissága [valamiben társ-léte] köként ne teremjen.”⁷⁶ Vagyis nehogy a másik párton álló apatárs valamilyen akciója balul süljön el.

És 1714. október 16-án eljön a nagy nap: Bethlen Miklós levelet ír egykori menyének, Dujardin Ferencné Vay Erzsébetnek. A hosszú és részletező levél Kulcsár Péter által készített kivonatát a *Függelék* III/1 részében közreadjuk. Ebből itt most azokra a részletekre irányítjuk rá a figyelmet, amelyek fő témánk, a címben említett három család

⁷³ Bethlen Ágnes és Klára ez idő tájt még anyjukkal élnek otthon. Ágnesnek (1702 előtt – 1737 körül), 1719-ben volt az esküvője Kemény Zsigmond báróval; Bethlen Klára (1702–1756), 1721-ben ment feleségül gróf Teleki Mihályhoz.

⁷⁴ Bethlen Miklós levelei, II/1079.

⁷⁵ Bethlen Miklós levelei, II/1118. Milyen bölcs előrelátás volt ez a nagypapa részéről!

⁷⁶ Bethlen Miklós levelei, II/1102.

egymáshoz fűződő viszonyrendszerét a leginkább alakították, s amelyekről ezen misszilis levelek, vallatások és vallomások, információk, végrendeletek és hagyatkozások és más természetű dokumentumok nélkül nemigen lenne tudomásunk – aminthogy eddig nem is volt.

Bethlen Miklós e leveléből is egyértelműen kiérződik, milyen gond-
dal és elemzőképességgel, lelkiismereti alapossággal foglalkozik család-
ja, gyermekei és unokái jövődöbeli sorsának, anyagi helyzetének ala-
kulásával.

A birtokrészek örökösödésen alapuló megoszlásának ismertetése
viszonylag jól és pontosan megismerhető az exkancellár, szebeni, majd
bécsi rab levelezéséből.

Ez alkalommal arra a közlésére helyezzük a hangsúlyt, amelyet a le-
velezés kiadása előtt nem tanulmányozhattunk; és arról a Vay Erzsébet-
képről tájékoztatja a kutatót, amelyet az öregedő após rajzol menyéről,
és férje, Bethlen Mihály halála utáni, a családdal kialakított kapcsolatáról
tudósít – nyilván írója szubjektív értelmezési lehetőségeinek deformá-
cióit is tartalmazva.

„Még fia – Bethlen Mihály – életében az Úrasszony ezeket költött.
Már összegegyen, a kuruc időkben nyugodtan megmaradhatott volna
Brassóban, hiszen császárhű férje miatt a németek, Rákóczi-párti apja
miatt a kurucok megkímélték volna. Élhetett volna Erdélyben, és akkor
birtokolná Bethlen minden javadalmát. De még a [bethlen]szentmiklósi
kulcsárt is fel akarta akasztatni, mert az Bethlen feleségének bort szán-
dékkozott küldeni Szebenbe. Otthagytta a szép beregszászi szőlőt, ami-
kor Moldvából hazajött, azonnal elkülönítette magát a Bethlen családtól.
Bethlen megfelelő intézkedéseket tett a két család javainak megmentésé-
re, de ő azokat felrúgta. Törvénytelenésekre bízta Dejedint, amivel
csak saját gyermekeinek ártott, hiszen Isten és a császár is az igazságot
fogja pártfogolni.

[...]

Az Úrasszony részéről elsősorban az alábbiakban kell az igazság:

1. A fia után maradt ingóságokat, okiratokat stb. adja vissza, álllatot,
lovat ugyancsak, hogy az a három unoka között egyenlően elosztható
legyen, ugyanígy a zabolai és gyulatelki ingóságokat, hiszen ő Mihály
fiának és Galambosné lányának minden anyai javakat kiadott a sajátjá-
ból, ezenkívül csak az Úrasszonynak a Bethlen házba való bevezetése
belekerült 5-6 ezer forintjába.

2. Figyelembe kell venni, hogy az Úrasszony özvegyisége idején hogyan viselte gondját Zabolának és Szentmiklósnak, meg a többi birtoknak; ebből megítélheti önmagát.

3. Alkalmazkodjék a körülményekhez. A következő tanácsokat adja:

1. A zabolai és gyulatelki birtokokat úgy osszák fel, hogy Gyulatelke néhány zabolai jobbággal együtt legyen egy harmad az egyik leány számára.⁷⁷

2. Zabola Istvánnak és az egyik leánynak jusson, a ház Istvánnak.⁷⁸ Ami magyarországi birtok apai és anyai örökségből a három árvára jut, István és Borbála engedje kölcsön Ilonának, részint az ő erdélyi rész-birtokai fejében, részint [ha e házasság létrejön – ti. ifjabb Dujardin és Ilona között, J. J.], érintetlenül hagyva utódlási jogukat.”

Ugyanezek a Bethlen Mihály-árvák érdekeit védő, és az özvegyet erkölcsileg elmarasztaló felhangok tűnnek ki élesen Bethlen Miklós véglegesnek szánt, de az összes korábbi végrendelet-próbálkozásainak alap-gondolatait is magába foglaló, 1716. július 8-án, azaz halála előtt három hónappal és néhány nappal lezárt végrendeletéből.⁷⁹

Ebben is leszögezi azt a már korábbi leveleiben is megfogalmazott véleményét, ami végrendeletének is sarkköve, s ezen egyik legfontosabb egodokumentumának fő célja. Kívánja, hogy a Bethlen Mihálytól és Vay Erzsébettől származó unokákat ne érje anyagi kár, jogos örökségükhöz jussanak hozzá idejében, s nehogy a még éretlen gyermekek nem megfelelő viselkedésükkel, engedetlenségeikkel, iskolázási hiányosságaik miatt, avagy anyjuk, Vay Erzsébet szülői alkalmatlansága és Dujardinék mohósága következtében felborítsák a Bethlen-ház nyugalmát. Nehogy anyagi kárt okozzanak maguknak és a nagyszülőknek, s főleg: nehogy megakadályozzák Bethlen József örökösödési jogainak megvalósulását. S hogy anyjuk, az özvegy se tudja a Bethlenek ellen feltüzelni őket.

Bethlen Miklós úgy értelmezi családja léthelyzetét, hogy leginkább a Dujardin-befolyástól kell oltalmaznia utódait, mivel Vay Erzsébet nem csupán saját magát kötelezte el Dujardinék kiszolgálása mellett, hanem még a házassági kort el sem ért Ilonát is hozzákényszeríti

⁷⁷ Gyulatelke Bethlen Ilonáé lett, további sorsát ld. a Függelékben (ld. Függelék IX.) közölt végrendeletét, illetve a Dujardin József rémtetteivel kapcsolatban írtakat.

⁷⁸ A zabolai birtokról egy levelében így rendelkezett: „A Zabolai Jozságból készíthetni az eö szegény árvaságához képest Borist, mert azt egészen csak arra kell fordítani.” *Bethlen Miklós levelei*, II/1123.

⁷⁹ *Bethlen Miklós levelei*, II/1358–1363.

az ifjabb Dujardinhoz, akikre egyébként a családi vagyon egy részét is ráköltötte. Végrendeleetének két-három kitétele is utal a fentebb már idézetteken kívül ilyesféle vélekedésére: Testámentuma 15. pontjáról jegyzi meg: „A 15dik már meg lett a’ mint lehetett. Ha fogjatkozás van benne, tulajdonítsák az edes Onokaim a nehéz üdönek, és az Annyoknak. Vaj Ersebet Aszszonnak.” Refrénként tér vissza az ezüst étkészletről, mosdómedencéről, óntálakról, lószerszám feletti osztózásról szólva: „Hová tette a’ Felessége, ő tudja.” Az anyai részt is kiadta örökből, lábasjószágból, juhokból is Mihálynak az esküvőjekor, illetve még a gyermekei részét is „az Annyok, Vaj Ersébet kezébe. Hova tette, maga tudja.”

A Bethlen-házra nagy csapás sújtott le azzal, hogy 1716 februárjában meghalt a feleség, Rhédey Júlia: „Az en Vensegemnek remenlett Dajkaja, Koronaja, Annak a bezzeg mar ugyan bizony valoba Arva Haznak oda van az Anyya. En az en el kabult keserusegemet kepzelni sem tudom, nem hogy ki mondani tudnam” – fakad fel a fájdalom Bethlen Miklósból.⁸⁰ Ez idő tájt még sikerült neki nyugalmat biztosítani azzal, hogy halála előtt kevés idővel Borbála nevű unokáját Szilvási Boldizsár kezére bízta. Jóllehet, le is gorombítja vejét, Teleki Sándort, hogy egy ilyen „partiképes”, „...hatod fel ezer [öt és fél ezer] forintos, es 40 haz Jobbagyu Boris Onokamot kgd el nem tuddgya szerzeni. Bizony nem tudom, hany bokorba fekszik Erdellybe ollyan Dama”⁸¹ – ám kommentárjában nem mulasztja el felhívni a vőlegény figyelmét a lány anyja által jelentett veszélyre. 1716. március 18-án, míg ugyanaznap kelt másik levelében felesége temetését igyekszik Bécsből szervezni, Szilvásinál ekként rendelkezik: „Kgld a’ Matkajat minden Nasznagj vőfély &c. bolondsagok nélkül vigje el, ha örökösön el nem akarja veszteni az Anyya által. Sapienti satis. Irtam a’ Fiamnak meg adasarol. Majusba a’ temetésre hozza el kgld. Ha a’ Jóságokat Deserdin Urral el oszthattjak, az en akaratombol aztis része szerint mindgjárt kgld kezébe addgjak.”⁸² Vagyis minél előbb vigye el magához lakni a mátkáját, már József fiával meg is beszélte, hogy adja ki neki a lányt, s csak Rhédey Júlia temetésére térjenek vissza. Az anyjától kell leginkább távortartani. Ez valószínűleg arra a másik levelében említett megváltozott körülményre vonatkozik, hogy Dujardinné Vay Erzsébet áttért a katolikus vallásra. S ha a fiatalasszonyt illető örökség-részen Deserdinékkel megosztozhatnak, akkor azt az ifjú férj kezébe máris leteszik.

⁸⁰ *Bethlen Miklós levelei*, II, 1132.

⁸¹ *Bethlen Miklós levelei*, II/1128.

⁸² *Bethlen Miklós levelei*, II/1143.

Már újfent csak Istók problémájának megoldása okoz neki gondot. Fél, hogy egy várható háború – a Bécsben lakó Bethlen pontosan értesült egy 1716-os török-ellenes háború előkészületeiről – elbontja az unoka tanulásátak lehetőségét, Enyedre ne is gondoljanak, talán Kolozsvár még szóba jöhet. De neki még újabb megoldási javaslata támadt: „4. Nekem azért Lelkemben Jár az Istokra való Gondviseles, azért Enyedről az elmeteket csak tegyetek le, hanem ez az en Atyai Tettesem es alhatatos rendelésem felőle: Hogj ide hozzám, és Magam Hazamban Magam szemem előtt Tanitassam a Praeceptoravall és Magam legjek Fő Praeceptora. Legjen nekemis mulattsagom, Vigasztalom Rabsagomban, Venségemben.”⁸³ És majd egy év eltelté múltán a praepceptorával maga küldi feljebb, külső országokban való akadémiákra. Jó útját-módját ismeri annak, hogy még ösztöndíjat is kaphasson.

Mert, s ez a legfontosabb: „7. A Tü nyugodalmatok, Felesegem s Joseph és az en egész Hazam bekessege. Es az en Testamentumomnak egész Lelke ebben all, ha ezt az en rendelesemett Isten boldogittya, maskent nem csak a 14. Punctum, hanem az egész Testamentum, Leanyim szerentseje. A tü Szent Miklosi Lakásotok. Az egész Jövendöbeli Osztozás, edgj szovall az egész Ház Puska porral vetődik fell, ha Istók Erdelybe és az Annja Tescsi mellet marad. Addgia Isten, hamis Profeta legjek, de hanem ha Isten Tsudát teszen, maskent ezek a’ következesek tsalhatatlanok, ugj mint.

8. Az haborusag miatt Tudatlanul marad. Es amint mondják: A Tudatlan, értetlen embernell sintsen gonoszabb, Igasságtalanab. Lelkembe jár nékem. Tudatlanul fell ne hadgjam nőni, mint a borjut, vagj a’ Vad Szamár Vemhet, a’ mint vagjon Jób 11. 12., mind Lelkemre nezve, hogj Isten előtt rolla szamot adgjak, mind ö rea nezve, mind Tü reatok nezve. Edgj szovall Ezer Tekintet és okra nezve ez az En Tisztem, az mit most követe. En az En Lelkemet meg mentem. Tü adtok szamot Istennek rolla. Es bizony Tüis sirattyatok ezenn a’ Vilagonnis meg, a’ mikor En a’ Más Világróll közitekben nem szollok.

9. Minel Tudatlanabb leszen, annal több roszzsat várjatok tölle. Tsak eddig nekem irt Leveleibőlis latom en, bizony nem olyan Barany lészen ez, mint az Apja vala. Latom en már a’ Parduczka körmeit. Ez bizony maholnap Paripát, Szolgát, Lovászt & cha adtokis, ha nemis, rossz. Bizony Parancsolni kezd szabolará. Legjen 15. 16. esztendő, eő bizony a Ti Palczatok alatt nem leszen; kivált Mostoha Annja, és tsak felig Battyán fell rúg.

⁸³ Bethlen Miklós levelei, II/1129.

Az Anyya tsak közelibb neki. Az már edgjik nennyével más Vallású. Mitsoda Tanácsot adnak azok neki?

De bár Vallasat ne illessékis, bizony, mihelyt az en szemem hunyik, az egészsz Jozsagot, Szent Miklóstis fel osztatják velle. Az en Testamentumomat mindent Fenekkel fel fordittya, Törvennyel sem vethetni ellent neki, mert edgj Testvér volt az Apja Josephfel, [!] a' Törvényis egjenlöve teszi minden ösben, sőt talam a' Többibeis. Edgj szovall minden fenékkell fell fordull."⁸⁴ Ezért a több éves külföldi tanulással, és azzal a feltétellel, hogy 20 éves kora előtt nem nősülhet meg, valójában ki akarja vonni a közvetlen hazai hatások alól Istvánt.

Mindazon technikai akadályok ellenére – mint az ugyan egyre kevésbé szoros bécsi fogsága, a Bécs és Bethlenszentmiklós közti távolság, a teljesen bizonytalan birtokviszonyok, a súlyos pénzeket elnyelt tordai, huszti, több magyarországi és erdélyi, már-már biztosnak látszó javadalmak, mint az Apafi-örökség egy részének megszerzése, amelyek szinte megbénítják, hogy családja és unokái sorsát mintegy távirányítással vezérelje – hatalmas felháborodással és sértődéssel fogadja annak hírért, hogy Teleki Sándor átvegye tőle az unokák feletti gyámságot, gondoskodást. „Almelkodva ertem kgd az en Onokaimot Tutorul kivannya. Mitsoda Lelekkal, es mitsoda Ortzaval? Hogy gondollya megis kgd? En, Öreg Attyok meg elek, egessegbenn, eszemenn, es pennam szabadsagabann vagyok. Az Istenert kerem kdt az en fejer szakallamat az Uijaival ne fűsüllye. Ezt erdemlie az en Atyasagom, hogy most rendeltem Testamentumomba Husztbol Felesegem holta utann Julia Leanyomnak f. hgr. 8/m. [nyolcezer magyar forintot] Az Erdelyi keresmeny Jozsagimból fl. 4/m. Hey, Fiam Uram, s Leanyom, betsüllyetek meg az Isten ez arant valo irgalmat. Es ne az illyen engem betstelenittő boszszontasomon jartassa az elmejet; Hanem azonn, mint kell az en Hazamot az adossagból ki segíteni, Zalogba hanyt Jozsagit vissza hozni. Es osztann meg gazdagittani. &c. Ugy telnek osztann ki nektekis a 12/m forint. Es a mas ket Arva leanynakis [Ilonka és Borbála unokáknak] az eo 16. hatezer [!] forintya, maskent semmi veszekedesnel, Kotzka szelt osztozasnal egyeb nem telik ki belőlle. Maganak es gyermekekenek vetemenyez kgd. Hay, hay, Isten előttis unalmas szegeny kevelyseg, Pompas lakodalom! Bizony, jobb lett volna az a Fiam s-Menymnek [Bethlen Mihálynak és Vay Erzsébetnek] az Erszenybe. Kgdnek sem tsikorgott volna a Nyaka tsigaja.”⁸⁵

⁸⁴ Bethlen Miklós levelei, II/1129–1130.

⁸⁵ Bethlen Miklós levelei, II/1120.

Az eddigiekből egyértelműen kilálglik Bethlen jövőképeinek erős megalapozása. A család nevét és az igen kiterjedt (két hazában széttagoltan elhelyezkedő), adósságokkal óriásian megterhelt Bethlen-birodalmat csak úgy lehet visszaszerezni, megtartani és gyarapítani, ha a 3-4 érintett család (rajtuk kívül még természetesen a Vay és a Dujardin, valamint a különböző rokonsági fokú Teleki-, Galambos-, Rhédey-, Pernyeszi- stb. famíliák) iránti tartozásait rendezik. Elképzelése szerint általában pénzzel elégitve ki az igényeiket, s nem a birtokok további darabolásával. Ehhez elsősorban a famíliák közötti egyezség és béke szükséges. A birodalom irányításához azonban kiművelt férfi családtagokra van szükség, s ezek: a fiú, József és az unoka, István, illetve a két másik unoka, Miklós és Sándor – Teleki Sándor és Bethlen Júlia fiai. Ezért hangsúlyozza a hazai és a külföldi iskoláztatás elengedhetetlenségét mindőjük számára, Enyeden, Kolozsvárott, nála, Bécsben, illetve németországi felsőbb iskolákon. Nem véletlen, hanem tudatos kulturális-gazdasági program volt ez: a felsőbb iskolai végzettséggel mind Erdély, mind a saját gazdaság kormányzásában modernebb ismereteket elsajátítva, európai körutazási tapasztalatokkal, a legújabb fizikai-technikai-mezőgazdasági tudásanyaggal felfegyverkezve, a korábbi generációknál aktívabban vehettek (volna) részt. Bethlen Miklós és öccse, Pál; fia, Mihály; Teleki Pál, József és Ádám; id. és ifj. Pápai Páriz Ferenc, Tótfalusi Kis Miklós neve fémjelzi ezt a külföldön iskolázott, polgárius értékrend irányába nyitottabb vonulatot.

Ezért nagyon beszédes Bethlen Miklósnak még eredetileg Comenius, Keresztúri Bíró Pál és Apácai Csere János nevével fémjelvezhető pedagógiai programja. Ennek egy nagyon fontos mozzanatára mutatott rá, az unoka „distikonokkal” való nevelésében a régi magyar erdélyi életmód anekdotákba rejtett hatalmas kritikusa, Hermányi Dienes József. Ugyanakkor a Bethlen-család működésére is jellemző momentumokat fedett fel. Egyébként Hermányi Dienes igen jól ismerte Bethlen Miklós *Önéletírását*, még kivonatot is készített belőle az utókor számára: „Ez után valo Karatonra rendelének Betlen Sz[ent] Miklosra Gróf Betlen Josefhez, a’ hol három hétig heverék; mert annak a’ böven költő jámbor Urnak nem volt pénze hogy ki-fizessen. Itt letünkben érkezék-le Bétsből a’ Betlen Miklos nagy haju ’s Német tsizmájú Inasa, ’s el-hozá a’ hirt, hogy meg-holt Betlen Miklós: vala is sirás azon a’ napon; más nap pedig panaszkodék előttünk a’ fia, hogy ötöt 27 000 forint adosságba hagyta. Betlen István is tanulo Urfi, lévén a Betlen Josef tutorsága alatt, ott vala, vala pedig Praeceptora Borosnyai János, a’ mostani Püspök;

‘s ennek az Urfinak is hozott vala a’ Bétsi szolga egy Levelet, mellyet Betlen Miklos Distikonokkal irt vala; mellybe a’ vala bé-foglalva, mint tanult ‘s mennyire ment volt ö gyermek korába ‘s ifjantan. Bizony portentum ingenii gyermek volt ő! Beszélli vala a’ Bétsi szolga, hogy Betlen Miklos a Bétsi árestumában XII. foliant írást irt; de azt mind bé-vitték a’ Császár udvarába, ‘s nékie le-hozni nem engedték.”⁸⁶ E tizenkét ívrényi szöveg nagy része az önmaga ártatlansága, és a neki adományozott, vagy általa megvásárolt, de meg nem kapott birtokok visszaszerzése érdekében beadott dokumentum lehetett, amelynek egy része azóta különféle hivatali vagy magánlevéltárakból előkerült, de jelentős hányada még ismeretlen és felfedezésre vár.

Bethlen Miklós 1704-gyel kezdődő fogsága alatt, majd 1716-ban bekövetkezett halála után jelentősen megváltozik a három család kapcsolatrendszere. Ő már valójában csak (levél)papíron tudja irányítani a rendszert. A távirányításra nem ad lehetőséget az Erdély többszörös vagy folyamatos politikai státuszváltozásával járó mindenemű bizonytalanság. S bár, mint egyik levelében meg is fogalmazta, az utódok döntéseihöz elengedhetetlenül szükség van az ő család-, jog- és eseménytörténeti ismereteire;⁸⁷ a törvényekből és a jogszokásból egyaránt építkező legalább félévszázados hagyománytörténeti folytonosság résztvevőjeként és alakítójaként mindenről van emléke és mindenre van megoldási javaslata. Azok azonban általában megmaradnak a tervek és elképzelések szintjén, s a valóságban, különösképpen Bethlen Mihály 1706-ban bekövetkezett halálát követően, látenszen átkerülnek Vay Erzsébet és második férje családja kezébe. (Bár Dujardin II. Ferenc személye mindig háttérben marad: közvetlenül tőle való szöveget, utasítást eddig egyet találtunk, rá való hivatkozást annál többet. Valójában azt sem tudjuk, hol tartózkodik, együtt lakik-e Vay Erzsébettel, vagy állandóan távol, valamelyik állomáshelyén tartózkodik... Később, mint láttuk már Zay Anna leveléből: Bécsben.) Bethlen József és Teleki Sándor majd csak évekkel Bethlen Miklós halála után érnek el részeredményeket, kerülnek olyan pozícióba, amit Bethlen Miklós szeretett volna megszerezni, mint például József máramarosi főispánsága, amelyet 1717-től már betöltött, 1733 körül pedig királyi tanácsosi rangba jutott.

⁸⁶ *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, s. a. r., előszó és jegyz. S. SÁRDI Margit, Bp., Akadémiai–Balassi, 1992, 177–178.

⁸⁷ *Bethlen Miklós levelezése*, II/1144.

IV. Dujardinok – széthulló család

A gazdasági széthullás jelenségei mögött főleg az impériumváltásnak és a vezetőréteg kicserélődésének a Rákóczi-mozgalom zűrzavaros katonai eseményei okozta létbizonytalanság révén meghosszabbított folyamatos válsághelyzetből is fakadó morális okait kell keresnünk.

Vay Erzsébet és Dujardin II. Ferenc házasságának pontos dátumát nem ismerjük. Csak annyit tudunk, hogy a császári megszálló csapatokkal Magyarországra sodródott, francia származású Dujardinok 1699-től, de legkésőbb 1715-től a honosságot és nemességet nyert külföldiek közé tartoztak. III. Károly 1715. évi dekrétuma szerint abban az évben honfiúsított Dujardin János Ferenc ezredes, a Steinvill-ezred parancsnoka,⁸⁸ aki a Nagyszekeresi nemesi előnevet kapta.⁸⁹ Vay Erzsébet 1708 nyarán kelt levelében még Bethlen Mihályné Árva Vay Erzsébetként

⁸⁸ Honfiúsítását Esterházy Pál nádor már 1700-ban szorgalmazta. Szerinte a hőstettek egész sorát hajtotta végre immár 18 év alatt ez a „lotharingiai hercegség területén élő ősi és igen előkelő családból származó férfiú, ama nagyhírű érdemeiért, s katonai erényeinek ama ritkaságszámba menő bizonyosságtételeiért [...] mind a mai napig szolgálatunkban a kezdeti legalacsonyabb fokról elindulva, mit sem törődve a testére kapott nagyon sok sebbel, a saját személyében derekasán harcolt a török ellen a különféle háborúkban, nemkülönben Bécs városa igen kemény ostromának idején, végül Magyarország fővárosának, Budának visszafoglalása, s a szegedi erősség elfoglalása idején [...] Kegyesen mérlegelve a fent említett Dujardin János Ferencnek a fentebb nevezett Magyarország, nemkülönben a magyar nemzet iránti lelki hajlandóságát és különleges vonzalmát, éppen ezért Ófelsége méltóztatta őt, kiemelve a nemesek közösségéből Magyarország és csatolt részei magnásainak és báróinak honos főrendei sorába felvenni, besorolni és hozzácsatolni, akik leveleiket piros viasszal szokták lepecsételni, egyben méltóztatott őt a báróknál szokásos ‘Magnificus’, azaz nagyságos címmel megajándékozni... Kelt a mi kismartoni várunkban, az 1700. esztendő augusztus havának 19. napján.” A MOL N 8 anyagában Tom. I. 3. sz. alatt található is egy kiadmány címe: Dujardin Joannis indigenatum, Baronis Hungariae Characterem obtinet. Emanata. 1700. Lad. 47. Prot. 6. Pag. 291. A szakirodalom 1715-ös indigenátusát tartja számon. Vö. TARDY Lajos, *Nagyszekeresi Dujardin József báró rémtettei*, 120.

⁸⁹ A „Nagyszekeresi” előnevet egy szamosközi faluról kapták. Kis- és Nagyszekereset a XVI. századtól a Drágfiak, majd a Rosályi Kúnok birtokolták, 1672-ben gróf Zinzendorff kapta meg, s tőle a Du-Jardin család örökölte. Vö. *Szatmár Vármegye*, szerk. BOROVSKY Samu, Bp., Országos Monografia Társaság, é. n. (Magyarország Vármegyéi és Városai), 99.

nevezi meg magát, s Bethlen Miklós pedig 1714. október 16-án írt levelét érezhetően már Dujardinnénak írja. A címzés nélkül, másolatban fennmaradt levél tartalmából, utalásaiból derül fény arra, hogy a többgyermekes Dujardin II. Ferencsel kötött házassága már nem újkeletű.

Ebből a levélből az is kiderül, hogy néhai Bethlen Mihály lánya, az akkor még nem egészen 15 éves Ilona⁹⁰ a már Vay Erzsébet férje, Dujardin II. Ferenc azonos nevű fiának, Dujardin III. Ferencnek mátkája. Vay Erzsébet fontosnak és anyagi helyzetük megoldása szempontjából *sine qua non*nak tartotta a Dujardin-családdal kötött szövetséget, s hogy az erdélyi és a magyarországi birtokok védelme érdekében azt a mostohatestvérek frigyével is megerősítse.

A 17. század végi, 18. század eleji-közepi Erdély az idegen (hódító) katonákkal kötött házasságot erkölcsileg nem igazán tolerálta. Még Hermányi Dienes József sajátos példatárába is belekerült Bethlen Mihály özvegyének neve. Jósika Imre halála után a volt erdélyi gubernátor, Bánffy György megözvegyült lánya, Zsuzsánna, hozzáment egy Hugenboot nevű főstrázsamesterhez, akit a népnyelv csak „Hokenpótnak”, vagy „Hokenpóknak” hívott. Az idegenből származó katona „...látván, hogy az asszonynak szép Joszága volna; és mint a Jo’sika Imrénének is szép Joszág excindáltatott, azt is tudván, hogy sok az Asszony argentériája, kéré ’s feleségül vévé Bánffy ’Su’sánnát, holott abban az időben Némethez menni csak ’a nagy magyar Kurvák czimere vala, mintha azok privigiáliter birták volna, mint Révainé⁹¹, Bethlen Mihályné.”⁹² Ugyanezen idő tájt *Onographia* c. „névtani” értekező-versében Apor Péter azt is elárulja, hogy még az indigenátust nyert külsországiaknak sem volt igazi becsük az „igaz magyarok” között.

Megint kik idegen nyelven hívattnak,
Idegen tisztcségről s névvel mondattatnak,
Külső országból kezdete azoknak
Vagyon, nem fiai igaz magyaroknak.

Ilyen Boér, Geréb, Ficsor, Henter, Jani,
Dobra, Maurer, Trauzner, Szeleccki, Jabroccki,
Fridrik, Pelnitz, Lentulus, Krajnik és Dusárdi,
Számptalan sok lits, fits, iczki, ficzki, loczki.⁹³

⁹⁰ Bethlen Ilona életrajzi adatait ld. a *Függelék* VIII. és IX. dokumentumokban.

⁹¹ Révainé Pekri Klárának Maszpurg Zsigmond volt a második férje.

⁹² *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, 393.

⁹³ *Br. Apor Péter verses művei és levelei (1676–1752)*, szerk. SZÁDECZKY Lajos, Bp., 1903, I/51.

Vay Erzsébet és Dujardin II. Ferenc közös életéről szinte alig rendelkezünk értékelhető adatokkal, sem kezdetének, sem végének időpontját nem ismerjük. A „Colonellusné” Vay Erzsébetet érintő, 1724–25-ben Pesten készült okiratban már özvegyként említik, s az ő halálát pedig 1737 utánra teszi a szakirodalom. A *Függelék*ben közölt 1737. június 12-i levele Bethlen Józsefhez az utolsó dátumú eddig ismert dokumentum, amely még tőle származik (ld. *Függelék* VII/7). 1748-ban még élőként említik.

Az azonban bizonyos, hogy az utódaikról ránk maradt feljegyzésekben egy különösképpen tragikus sorsú erdélyi ágat térképezhetünk fel. Míg az itt *Függelék*ben közölt levelekből, tanúvallatásokból, válópéres ítéletből, végrendeletből a Vay-lányok és leányági leszármazottaik a többszörösen is megtépázott, elkönfiskált majd visszakapott vagy-szerzett Vay-birtokok megmentésén, ingó- és ingatlan vagyontárgyaik újra tulajdonba vételén szorgosan munkálkodó képe rajzolódik elénk, addig a Dujardin fiúk a felélés, eltékozlás, az eltévelyedés kanyargós útjait választó, sors- és önsorsrontó életmintákat követő, a családot a kihalás szegélyére sodró létmódot választják.

Azt már Bethlen Miklós leveleiből kiolvashattuk, hogy a Vay Erzsébet és gyermekei számára a létfeltétel alapját biztosító Bethlen Mihály-örökséget miképpen kezelte a Dujardin-házaspár.

Bethlen Mihály – apja becézésével: Mihók – és Vay Erzsébet fia, Bethlen István (1703–1737) sorsát 1717-ig nagyjából végigkövethetjük a Bethlen-levelezésből. Mint láttuk, nagyapja Szigeti Gyula István nagyenyedi tanár oktatói felügyeletére bízta, illetve Bethlen József gondnoksága alá helyezte. Az enyedi professzornak Bethlen megköszöni, hogy unokáját keze alá vette. Személyesen ugyan nem ismeri őt, de örül neki, és minden jót remél a tanár és a diák kapcsolatától, „...és kérem kegyelmeidet, emlékezzék meg annak a’ Gyermekeknek Attjarol és én róllam. Nevellyen jo fiat és szolgat, és hajdon jo Dajkat az Ecclesianak belőlle. Félek tsak az haborutol, mint a Gyermekeknekis irtam. Kérem, tudositson kgld a’ Gyermekek tanulasarol...” Az unokának latinul írt ugyanekkor: „Drága unokámnak, Bethlen Istvánnak. Üdvözet, drága unokám! Amint tudom, már Enyeden tanulsz, bárcsak Isten megőrizné békéteket a hazában, és Mars ne kényszerítse Minervát, hogy átengedje helyét s elmeneküljön a hazából, halálos csöndbe fojtva a Múzsákat. Ez aggasztja, fiam, a szívemet: Mit kell akkor tenni, hogy ifjúságodat a kóbor szél ne sodorja el tanulmányaitoktól. Itt a feladat, itt a munka. Ez az, ami megfontolandó.

Bár ez a vers könnyező szemből csorog, mégis szeretet küldi.

Felelj, költő, a költőnek! Örülök szállásodnak, ellátásodnak és elsősorban szállásadódnak. Neki ajánlottalak téged. Bármilyen szándékkal (?) írtál nekem tanító uraddal együtt egészségedről és tanulmányaidról. Együttal őt is üdvözlöm. Féld Istent. Engem mint atyádat, József testvéredet, mintha én volnék, tiszteld, szeresd, segítsd! Üdv! Bécs, 1716. március 11. Atyádnál jobban szerető nagyatyád. Bethlen Miklós gróf.”⁹⁴

Próbálkozása sikertelennek bizonyult. Bár erről a tényről talán a nagypapa már nem is értesülhetett, de a remek pszichológiai érzékel rendelkező önéletrő már korábban is felfigyelt az unokája életvitelében rejlő veszélyekre, kialakulófélben levő jellemhibáira. Szigeti Gyula István 1714-től enyedi teológia- és filozófiaprofesszor, püspök, elfoglalt ember volt, s minden bizonnyal szállásadójának ezt a helyzetét használta ki Bethlen Istók. Hermányi Dienes József több helyütt is megemlíti püspökéről, hogy kitűnő tanár volt, s a magyar református egyház sokat köszönhet neki. De több szomorúság is érte házáat, melyek között is a legsúlyosabb: „... az első felesége (szép kénjes Asszony) Betlen Istvánhoz adta vala magát, kiis a Szigethi István Hazánál tart vala szállást, és még akkor tsak tsődör Ifju vala a hitvánság Groff...”⁹⁵ másutt: „Bethlen Istvánt [...] házánál tartá a’ szegény Szigeti István; a’ kivel az aszszony összeszüre a’ bak-büz levét, ’s végre alig hogy együtt nem is kapá őket az ágyba a’ Prófessor: az Úrfi mentéje őtt maradtott vala. Mással hirben nem vólt ez az asszony túdtomra; de Bethlen Istok maga is kérkedezeék ezzel a’ rúttsággal...”⁹⁶ A professzor másik nagy gondja volt „A Fia Jo’sef (kit Bethlen István fattyú fiának tartának; de ki tudja az ollyan titkát a’ Természetnek és gonoszszágnak?)”.⁹⁷

Bethlen István házassága is rosszul sikerült. Igaz, rosszul is kezdődött, ugyanis mátkáját az eljegyzés után meg kellett szöktetnie. Rettégi György jegyezte fel róla 1760-ban: „Ugyan most holt meg amaz Erdélyben leghíresebb asszony Macskási (vagy amint csúfságból nevezték ’Catus’) Krisztina is. Ezt leánykorában gr. Teleki Pál úr tartotta, mivel árván maradtott volt, meghalván a szülei. Kit is gr. Bethlen István úr

⁹⁴ *Bethlen Miklós levelei*, II/1136; 1355. Ez lehet az a verssel is megtoldott levél Istvánnak, amelyet a Bethlen Miklós halálhírét is meghozó szolga adott át Bethlenszentmiklóson, s amely jelenetnek tanúja volt Hermányi Dienes József is, sajnos, a vers eltűnt a levél mellől.

⁹⁵ *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, 67.

⁹⁶ *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, 335.

⁹⁷ *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, 338.

megszeretvén meg is kérte, de Teleki Pál úr hirtelen nem adhatta; amaz pedig egyig sem akart várakozni, melyre nézve Bágyoni Zsigmond által Lónáról ellopatta a kisasszonyt, lévén neki is kedve reá.”⁹⁸ A szegény Teleki Pál úr egész udvari népével felkölt s kergette őket, de be nem érte sohult, különben lakolt volna Bágyoni Zsigmond úr. Ez az irtóztató nagy szeretet valami hat esztendőre úgy megaludt köztök, hogy külön ment egyik a másiktól, s egynéhány esztendeig járt a szegény Bethlen István úr, hogy elválják tőle. Ugyancsak azalatt az gróf [Bethlen István] megholt s az asszony maga rossz erkölcsét gyakorolta egy Hunyor Mihály és Torma Dániel vagy Gábor nevű személyekkel. Még pasquillust is írtak egynehányat rólok. Reáunván pedig azok is, a fiainak praeceptorához, Váradai Istvánhoz csapta magát s gyermeket csináltatván elsőbben magának vele, hozzá is ment. [...] Azalatt pedig, hogy Váradai elhagyta volt, egy Dósa Mihály nevű makfalvi derék, jó s addig szép respectusu emberhez csapta magát a feljebb említett Macskási Krisztina. S jóllehet még Váraditól el nem választatott volt, mindazáltal, pápistává lévén az asszony, öszveesküdtek s együtt is laktak egy darabig. De annakutána kétféle csapta őket a püspök. Lévéen egy [Juliana nevű] leánya is a szegény Bethlen István úrtól, [ez] ment volt férjhez Földvári [Györgyhöz], ugyan Gálfalván lakó Földvári Ferenc fiához. De falbarugván, adta magát ez is a Dósa Mihály fiához, s mindaddig együtt laktak, míg a szentszék kétfelé vetette őket. Sőt egyiket Károlyvárt, a másikat Kolozsvárt arestumban is tartották.”

Bethlen István haláláról 1737-ben Bethlen József értesítette az édesanyját, Vay Erzsébetet, akinek fennmaradt válaszából Rettegi alapján megértjük a Macskási Krisztinára, illetve viselkedésére történő utalást,

⁹⁸ RETTEGI György, *Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784*, bev. tan. és jegyz. JAKÓ Zsigmond, Bukarest, Kriterion, 1970, 104–105. Czegei Vass László is beírta naplójába ezt a korban is megörökítésre méltó esetet. Bár az okát nem ismerte olyan pontosan, mint Rettegi György, néhány évtizeddel később: „1723. febr. 12. Reggel Lónára indultam feleségemmel, velem lévén Bethlen István úrfi és az öcsém, Vass József; ebédlettünk Dengelegen, estve felé Lónára érkeztünk. 13. Volt az Bethlen István úrfi kézfogása az húgommal Macskási Krisztinával, kinek is kiadója én voltam. [...] Aug. 25. Vettem Teleki Pál bátyám uram levelét, melyben írja ő kegyelme, hogy az elmúlt szombaton, ugymint 21 praesentis, Bethlen István uram écczaka Lónáról elragadta az mátkáját Macskási Kriszka húgomat. Új manír; még ilyet nem sokat hallottunk az országban; bezzeg nem grófhhoz, hanem olához illő cselekedet.” Czegei Vass György és Vass László *naplói 1659–1739*, kiadta NAGY Gyula, Bp., 1896, 519, 521.

s egyúttal az is kiderül, hogy halála előtt egy idővel Bethlen István lelki vagy idegrendszeri gondokkal küzdött. S hogy kb. ugyanakkor halt meg, mint mikor Vay Erzsébet Dujardin Ferenctől származó fia is, László, akit lakóhelyükön, Feleden megöltek.

Istók két lánytestvére, Ilona és Borbála életének későbbi alakulásáról az itt közölt dokumentumok alapján tudunk tájékozódni.

Bethlen Ilona és Dujardin III. Ferenc életrajzához és házasságuk történetéhez több forrásból is adatokhoz juthatunk. Az egyik a válóperük ügyében 1728 februárjának végén hozott latin nyelvű ítélet, a másik az elvált feleség 1748. október 9-én kelt végrendelete. A harmadik pedig gyermekeik 1750-es osztozásának fennmaradt „osztálylevele”.

Az 1715–16 táján megkötött házasságuk megromlásának okai súlyosak és megalapozottak: házastársi hűtlenség miatt a további együttélés folytathatatlan, s egyéb, még a saját kiskorú lánya elleni erőszak bűne is felmerül. Az alperesre kirótt fizetési kötelezettségeket itt nem soroljuk fel. Tény, hogy a család vagyonának jelentős részét elherdálta, az ítélet kötelezi, hogy ezeket az összegeket és a kitermelt egyéb adósságokat fizesse vissza. A gyerekek után fizessen megfelelő tartásdíjat: évenként 600 rajnai forintot.

Amint az az elvált feleség 20 évvel később készült végrendeletéből egyértelműen kitűnik, Dujardin III. Ferenc a rá kirótt összegekből vajmi keveset fizetett ki családjának. A gyerekek felneveléséhez való hozzájárulást pedig egyáltalán nem. Ezért az anya nem tehet többet, mint arra biztatja gyermekeit, hogy keressék meg/fel apjukat, s szerezzék vissza a neveltetési költségüket...

Egyéb korabeli feljegyzésekből viszont arra következtethetünk, hogy a kiskorúak ellen elkövetett (családon belüli) erőszak vádpontja ténylegesen megállhatott. Rettegi György *Emlékezetre méltó dolgok* című visszaemlékezésében egymástól néhány oldalnyi távolságban kétszer is feljegyzi a Dujardin-családban megesett rémtörténetet. Az 1765-ös évről írja: „... Gáborfi István uram is megholt Vásrá helyt. Ez székelly nemesember vala, de tabuale regiae assessorságot ért vala, felesége Deserdin leány. Jut eszembe, gyermekkoromban nagy híre vala, hogy mikor ez nevendékleány volt, az édesapja erőszakot tett volna rajta s a többi között az édesanyja ezzel az asszonnyal Apahidán, Kolozsvárra ment, a nagyanyámhoz, Dobai Péternéhez beszállott volna, nyilvánással beszélte, hogy úgy volt. Többet is mondott, de szégyenlem ide írni. Annak utána a gonosz, istentelen francia elbujdosott. Úgy menjenek férjhez személyválogatás nélkül mindenféle nemzethez magyar leányok!

Ugyan szokásba is ment volt a némethez való férjhezmenetel, még némelyik pénzen is megvette, mint Gálfalviné Heisz nevű káplárt kivett nagy költséggel a katonaságból. [...] De ki győzné az ilyen forma sok házasságot, a huncfut sok rimáját elszámolni? Abban az időben becsutelen pasquillust írtak volt rólok, most is kézben forog.”⁹⁹ Pár oldallal hátrább, immár Dujardin József bűnlajstromának bevezetéséül: „Gyulatelkén esett ilyen dolog, hogy ennek előtte circiter 50 esztendővel egy Deserdin nevű francia oberster elveszi Bethlen Mihálynét, Vaji [Erzsébetet], kitől leszen neki egy fia s két leánya. Egyik leányát vette volt el Gáborfi István, a másikat Torma Dániel vagy Ferenc. Kit is minekelőtte elvett volna Torma, ez az istentelen ember megparáznította, mely miá földönfutóvá kellett neki lenni.”¹⁰⁰

Itt azt az egyébként nem jelentéktelen korrekciót kell megtennünk, hogy nem Vay Erzsébet lányáról van szó, hanem unokájáról, Annáról, Bethlen Ilona és férje lányáról. Ő tekerőpataki Gáborfi Istvánnéként vonult be az erdélyi pletykatörténetbe, és – amint arra az említett válóper ítélete is következtetni enged – akivel történt családi botránya miatt Dusardin III. Ferencnek kellett még abban a – titokban – nagyon szabados korban is nagy erkölcsi-érzelmi vihart felkavaró tette miatt elmenekülnie.

A Bethlen–Vay–Dujardin családok házassági kötelékének igazi negatív hőse azonban mégsem Bethlen Ilona férje, hanem a Bethlen Miklós-unoka Ilona és elvált férje, Dujardin III. Ferenc közös fia, Dujardin József. Őrá szintén Rettegi György köztörténeti érdekű magántörténet-írásának véres oldalai hívták fel a figyelmet, s Kőváry László *Erdély nevezetesebb családai* című kötete közvetítette aztán Nagy Iván családtörténeti munkájába a (rém)történetet. A sajtó alá rendező, és Rettegi Györgyöt megbízható szerzőnek tartó Jakó Zsigmond által a nagyszekeresi báró „Dujardin József rémtettei Gyulatelkén” alcím alá sorolt történet az 1765-ös év eseményei közé tartozik. Gyulatelke, ne feledjük, a Bethlen Mihály-örökségből került Dujardin-kézbe. A magát ott egyedül meghúzó Dujardin József bűnlajstroma négy oldalnyit foglal el Rettegi művében, ezért azt itt mind felsorolni nincs terünk.

A lényeg megismerése miatt azonban átadjuk a szót Retteginek. „... Gyulatelkén csak magára lakván irtóztató kegyetlenséget vitt végbe kevés jószágocskáján. Ugyannyira, hogy őneki szüntelen rabjai voltak, kiket különb-különbféleképpen kínzott maga egy magához hasonló káncsi [gáncsi] bírójával együtt. Emellett olyan fantáziája volt,

⁹⁹ RETTEGI György, *Emlékezetre méltó dolgok*, 182.

¹⁰⁰ RETTEGI György, *Emlékezetre méltó dolgok*, 186.

hogy ő ellene sok tolvajok conspiráltak, kik is meg akarják ölni s a többi. [...] Ennek ágya fenekén találtak két hóhérpallost, amellet sok különb-különbféle kínzó-szerszámokat. Az exequíóban ilyen mester-séggel élt, hogy volt neki a háza mellett szép kis halastója, s azon malma, s mikor kínzotta az embereket, a malomba vitte, a malmot megeresz-tette, hogy a zúgás miá ne hallassék a szegény embereknek jajgatások. A megöletteknek száma tizennégyig kitudódott, kik közül némelyeknek fejeket vette, némelyeket midőn látta volna, hogy a nagy verés miá fel nem kelhet, maga kezével agyonvert mint disznót. Tizenkét rabot találtak vasban, kik között két kis ártatlan leánygyermek is volt, kiknek apjokat-anyjokat megölte, s félvén, hogy a gyermekek kibeszélik, fogva tartotta őket. [...] Ilyen gonosz-ságot vitt végbe ez az bitang, haszontalan, gaz francia országunkban!”¹⁰¹ Aki azzal biztatgatta magát, hogy akkor sem félne az ítélettől, ha kétszer annyi embert tett volna el az útból, mint amennyit eltett, mert neki Ferenc császár, Mária Terézia férje a rokona.

Rettegi maga személyes ismeretségben volt vele, s „kimondhatatlan bővbeszédű s felette nagy hazug”-nak tartotta. Hihetetlen, már-már az örültekre jellemző fiktív történeteket adott elő magáról; veszélyeztetett-ségről és innovatív bosszúállásáról szóló anekdotikus meséit láthatóan nem elhívó hallgatóira megharagudott, s odébbállt. A szerző, hogy el-ismerőt is mondjon róla, megjegyzi: „Ebben az emberben egyéb qualitás nem volt, hanem jó gazda volt és ereje felett való dolgokat vitt végbe szőlője s egyéb oeconomiája körül. Szőlőt igen szépet s szép dispositióval épített Gyulatelkén, melyet tőkére míveltet hat gyermekkel, nevezetes jó bora terem.”¹⁰²

A teljesebb családi képre odatartozik még hogy Dujardin III. Ferencnek e „... gonosz, istentelen fia vette volt Jábróczi nevű, Késmárk-ról mint szabó ide beszármazott embernek leányát [Katát]. De minek-utána egynéhány esztendők alatt együtt laktanak volna, az feleségének el kellett hagyni, nem állhatván a sok kínzást, már most klastromban van.”¹⁰³ Kóváry László fontos adalékkal konkretizálja a kínzások egyik jellemzetes esetét: feleségének, miután megevett „egy pár cikk dinnyét”, fogait húzatta ki. Erre az irodalomtörténeti motívum-értékű gyümölcs-védő mozzanatra még visszatérünk!

Valójában e türelme legvégső határára eljutott feleség, Jábróczy Katalin Alojzin feljelentése robbantotta ki Dujardin József letartóztatását

¹⁰¹ RETTEGI GYÖRGY, *Emlékezetre méltó dolgok*, 186.

¹⁰² RETTEGI György, *Emlékezetre méltó dolgok*, 186–189.

¹⁰³ RETTEGI György, *Emlékezetre méltó dolgok*, 186.

és ügyének kivizsgálását. Panasza 1765. május 21-én került az erdélyi kormányshoz. Ebben a báróné előadta, hogy „... férje a nemes Doboka vármegyében lévő Gyulatelke nevű birtokrészén a jobbágyokat s azok fiait, valami latorság ürügyén, tömlöcözéssel s más nagyon kemény kínzásokkal sújtja, miből kifolyólag számuk már nem is kismértékben csökkent, tehát az iránt folyamodik a királyi kormányshoz, hogy e panasz bejelentésének valóságát minden körülményre kiterjedően vizsgálta ki a nevezett faluban, s méltóztassék olyan módozatot találni, mely által a továbbiakban hites férje nem néptelenítheti el semmiképpen sem saját jószágait, hanem azok megőrizhetők legyenek fiai szükségleteinek fedezésére.”¹⁰⁴

Hogy ezek a vádak nem légbőlkapottak, azt gazdag argumentációval támasztja alá József anyjának, Bethlen Ilonának a *Függetlenség*ben közölt végrendelete (ld. *Függetlenség* IX.), amelyben a jobbágyokkal, sőt magával a saját anyjával való bánásmód miatt is kellő önmérsékletre inti fiát, már húsz évvel korábban!

A gubernium e feljelentés nyomán el is kezdte ellene a vizsgálatot. Hadik András kormányshírnök és katonai főparancsnok le is tartóztatja, de a gyulatelki lakosok és Dujardin cselédei részint az előzetes megfélemlítés miatt, részint azért, mert nem mindig viselkedett elmebeteggyanús módon, vagy pedig logikus okfejtései következtében nem nyilatkoztak egyértelműen bűnösségéről. Mindenesetre a feleségen, a jobbágyokon állt bosszú, a kínzások, verések és a hosszú bűnlajstrom, valamint az előkerült kínzóeszközök elég okot szolgáltatottak arra, hogy némi háziőrizetet követően előbb a szamosújvári várbörtönben, majd szökési kísérlete után Marosvásárhelyen kerüljön őrizet alá kéz- és lábbilincsben. Az ítélőszék – melyben nagy számban helyet foglaltak a fogoly rokonai is, ezért ügye még az ítélet után évekig elhúzódott – közben még további vizsgálatot kért a paráznság és a *jus primae noctis* gyakorlata kérdésében is, amelyekben ugyancsak bűnösnek találtatott, végül is megkínzásra és halálra ítéltetett. De hogy ezt az ítéletet meghozhassa, orvosi szakvéleményt is kért dr. Mátyus Istvántól (1725–1802) – aki Utrechtben szerezte diplomáját, utána pedig Göttingenben, Marburgban és Bécsben tovább is képezte magát –, kora egyik legelismertebb elmeszakértőjétől.

1767. május 19-én kelt szakvéleménye ugyanolyan kettősséget jelez, mint a korábban megkérdezett laikusok vélekedése. Eszerint Dujardin József nem nyilvánítható elmebetegnek. Jóllehet hamis képzei voltak

¹⁰⁴ TARDY Lajos, *Nagyszekeresi Dujardin József báró rémtettei*, 121.

(szolgái hűtlensége, az ellene megvalósuló állandó összeesküvések, ellenségképzés, üldöztetési mánia), de az elkövetett bűnök miatti örlődései, az afölötti búskomorság jelzi, hogy az eszelősséget nem lehet túlzó fokban megállapítani. A páciens birtokában van az értelmes gondolkodásnak, cselekedeteinek tudatában van és mindig is abban volt, azokat olyan elmeéllel hajtotta végre és mintegy „művészi módszerrel” hivatkozva adja elő, hogy tetteit tudatosan irányítottak kell véleményezni.

A naplóíró Halmágyi István 1768 januárjában jegyzett fel diáriumába egy kétségbeesett, ám nagyon is Dujardin Józsefre jellemző halogatási kísérletet. Bejelentette, hogy lemond védőügyvédje tevékenységének igénybevételéről és saját maga védője lesz. Be is adott egy hosszú írást védekezése lényegeként, amelyben „...gr. Lázárt, a praesidentet rebelisnek, Hadikot, Bethlen Pált, br. Szilágyit, Szentkeresztit, a directort s az egész református statust rebellium promotores partes nevezte, sőt csak magát, a püspököt, s a németeket ismeri benne fideliseknek, gr. Lázár correspondeált a török császárral, de még a prussussal is azért, hogy a pápistaságot Erdélyből kihajtsák etc., irtóztató, mocskos, hamislelkű írást.”¹⁰⁵ Magyarán szólva hazaárulással vádolta meg bírait, és az egész református státust, akik a törökkel és a porossal összecimboráltak, hogy a katolikus vallást kiűzzék Erdélyből!

Valószínű az ügyben hivatalosan eljáró fentiek egyike lehet annak a szintén kétségbeesett, datálatlan levélfogalmazványnak a szerzője, amely két változatban is fennmaradt a Ráday Levéltárban, aki arra kéri a vicekancellárt, hogy járjon közben Mária Teréziánál az érdekében: „Olyan természetű dologban kelletik Excellenciád kegyességéhez alázatossan folyamodnom, az minemű folyamodást hogy valaha tennem kellessék, meg álmomban sem gondolhattam volna. [...] Igaz ugyan, hogy az ártatlanság az azt bizonyító tsendes lelki ismeret mellett mentesség nélkül is elég mentesség, mindazonáltal ez olyan szörnyű vád, hogy <emberséges embernél, előtt> tsak egy szempillantassigis illyennel vádoltatni Emberséges ember előtt irtóztató és szenyvedhetetlen dolog<nak latszik>. [...]” Ezért kérte az aznapi postán beadott levelében a főkancellárt is, hogy ártatlanságát megbizonyítván, annak „Felséges Kegyelmes Asszonyunk kegyes királyi széki előtt Pártfogója s oltalmazója méltóztasék lenni, ezek alkalmatosságával ki kértem. Ugyanis reménlem, hogy M. Groff Teleki Joseph Urnak írott válaszómban ártatlan voltomat olly világosságra hoztam,

¹⁰⁵ Halmágyi István naplói 1752–53, 1762–69 és iratai 1669–1785, közli SZÁDECZKY Lajos, Bp., MTA Könyvkiadó-hivatal, 1906 (Magyar Történelmi Évkönyvek és Naplók a XVI–XVIII. századokból 4).

és az ellenem való vádat [...] annyira meg tzáfoltam, hogy akarkiis Baro Dujardin Gonoszságát, s mint vízben haló Embernek minden felé való kapassát <s emellett> s még <ígyis> ilyen állapotábanis másoknak ártani kívánó nem jó szívét könnyű meg ösmerhetni.” Mindkét fogalmazvány javításokkal, kihúzásokkal és betoldásokkal tarkított képe jól tükrözi írója zaklatott lelkiállapotát.¹⁰⁶

Az ítélet meghozása és végrehajtása különféle halasztási technikák eredményeként egyre tovább húzódik, az elítélt fia, Dujardin István kérelmezi atyja fogsága körülményeinek enyhítését, sőt felesége is már addig jut, hogy kegyelmet kérne neki. E kérelmeket támogatja báró Brukenthal Sámuel, aki ekkor már udvari kancellár, Mária Terézia bizalmas erdélyi tanácsadója. A királynő azonban megsokallja az időhúzást, s az ügy 3 hónap alatti befejezését rendeli el.

Brukenthal 1771. április 30-án azzal a hírrel nyugtatja meg uralkodóját, hogy Dujardin József ügye ugyanazon év március 30-án mindenki számára egyértelműen szimpatikus végső megoldást nyert: a vádlott betegsége miatti halállal távozott a földi világból...

1771. július 18-án gróf Kornis Mihály, az ügy kormányászéki előadója az ítéletet is Mária Terézia elé terjeszti. Tardy Lajosnak tanulmánya megjelentetéséig szorgos kutatásai ellenére sem sikerült e dokumentumra rátalálnia.¹⁰⁷ Valószínűleg ezután sem fog előkerülni, hiszen abban az elítélt teljes kriminológiai eszköztára leltárba vétetett, aminek közzététele pedig nem szolgálta volna a család jó hírét.

Kőváry és az ő nyomán Nagy Iván is úgy tudta, hogy a súlyos vádak miatt szégyenteljes kivégzés várt volna a családfőre, s a Dujardin név már rémesen hangzott Erdélyben. A kortársak azonban erről is tudósítanak: Cserei György már 1766-ban, vagyis egy évvel a feleség feljelentése után naplójába rőtt az elrettentő ítéletet: „...oly szörnyű kegyetlenségiért a fogai kihuzattasanak, körmei leszedetessenek, a teste négy részre vágassék és az országnak négy részire külön-külön kerékre tétessék mivel (ut praetenditer) szörnyű kegyetlen hóhérlással ölette volt el az embe-reit.”¹⁰⁸ Ezért azt találták ki, hogy a családtagjai által nyújtott méreg útján előzzék meg a szégyenteljes botrányt. Így István húgának, Borbálának¹⁰⁹

¹⁰⁶ Ráday Levéltár, C 64–68. Ráday I. Gedeon levelezése. 3261.

¹⁰⁷ Vö. TARDY Lajos, *Nagyszekeresi Dujardin József báró rémtettei*, 128.

¹⁰⁸ *Halmágyi István naplói...*, 356. A jegyzetben a közzé tevő Szádeczky Lajos idézi Cserei Györgynek, Cserei Mihály fiának naplóját.

¹⁰⁹ Órola jegyzi meg Rettégi: „Szépecske, de haszontalan leányát [Borbarát], nem tudom, micsoda gusztusból, talán a szépségeért, veszi el Mikes István derék, becsületes gróf úriember.” RETTEGI György, *Emlékezetre méltó dolgok*, 186.

jutott az a szomorú, ám „kegyelemteljes” feladat, hogy apját erre a megoldásra rábeszélje, átnyújtsa neki a „*méregdinnyét*”.

Tardy Lajos örökölte az utókorra tanulmányának jegyzetei között, hogy az MTA Könyvtárának Kézirattárában őrzik Torma József család-történeti feljegyzéseit. Tardy szerint a Dujardin-családról készített le-származási tábla sok téves adatot tartalmaz ugyan, ám a szerző Dujardin József neve mellé odahelyezett egy cédulát: „Ki Maros Vásárhelyi fog-ságában, mint egyéb aránt fenn ragyogott nemzetségének utolsó ágazatja, Borbára szeretett és szerette leánya kezéből másod próba után méreg által végzé napjait.”¹¹⁰ Dujardin Borbála tehát kulcsfigurája a humanus megoldásnak, de meg is lakol e felelősségteljes, egyben emberpróbáló szerepvállalásáért. E második kísérletre sikerült tette miatt súlyos önvád kínoztta lelkét, vezeklésre kényszerítette önmagát, állítólag egy kőkopor-sóban hált. Ugyancsak állítólag apja halála évfordulóján minden évben térden csúszott a csicsókeresztúri katolikus templomban, s úgy könyör-gött bűnbocsánatért, s napi önsanyargatásaitól remélte, hogy teremője megbocsát halálos vétkéért. Valószínűleg sok mendemonda keringett e szomorú és tragikus ügy körül.

Sajnos, sem Rettégi kérdését nem tudjuk megválaszolni, hogy vajon a becsületes gróf Mikes István mit szeretett szép feleségén, sem azt nem vagyunk képesek megállapítani, mennyit használt Borbálának az önsanyargatás. Ám fontos információkat nyertünk Kelemen Lajos kolozsvári művelődéstörténész és levéltáros megjelenés előtt álló nap-lójából, melyet a sajtó alá rendező Sas Péter bocsátott rendelkezésünkre, s szívességéből idézzük. Kelemen Lajos 1906. július 20-án meglátogatta báró Apor Istvánt abosfalvi kastélyában. Amit az ebédlőben látottak-ról feljegyzett, az témánk szempontjából sem érdektelen. „Ott van még Apor Lázár és felesége, Szeleczy Karolina képe, s egy Dujardin-leánytól festett csendélet, melyről a hagyomány, hogy midőn e leányzó vérengző apja Marosvásárhelyt a fogságban megmérgezte magát, a leány örök-ké sanyargatta magát, s szűkösen, szegényen élt. A legszebb gyümöl-csöket, élelmiszereket maga elé vette ugyan, de csak lefestette azokat, s zablevessel és egyéb silány étellel élt.” Ismét felhívniánk a figyelmet a gyümölcsfogyasztással kapcsolatos tiltás motívumára!

De tartogat számunkra Kelemen Lajos még egy másik meglepetést is. Két nappal a történetek után Ádámosra látogat – ahol szeretett, ki-váló nagyszülei is laktak –, özvegy gróf Horváth-Tholdy Lajosné gróf Bethlen Irmához, akit sajtáságos Stuart Mária-szerű jelenségnek ítélt,

¹¹⁰ TARDY Lajos, *Nagyszekeresi Dujardin József báró rémtettei*, 142.

és aki kissé hiszterikus benyomást tett rá. Ellenben bevitte kastélyába, s „...vagy 7-8 képet végigmutogatott, elhadarta, melyik ki: köztük van Haller János gubernátoré és a feleségéé, s Vay Erzsébeté, a vérengző Dujardin nagynyájé.” Vagyis ő még látott egy máig ismeretlen vagy azonosítatlan Vay Erzsébet-portrét! S még talán az is elképzelhető – tesszük hozzá mi –, hogy esetleg a *csendéletfestő Dujardin Borbála* keze munkáját? A szakirodalomban e portré ez idáig még nem bukkant fel!

V. Dujardinok – a maradékok gondossága

A Dujardin István sorsát figyelemmel kísérők pedig úgy tudják, ő is katonai pályán szolgált, soha sem nősült meg, azért sem, hogy apja vérszomjas, és indulatos természetét ne örökölhessék az utódok. Ezzel a romantikus genealógiai szemlélettel nem egyezik a Tardy Lajos által meghúzott pályakép-ív. Dujardin József fiának, aki apja érdekében szót emelt a kormányseknél, Istvánnak egyébként – amint arra Tardy figyelmeztet – nem voltak meghurcoltatásai, nem szenvedett hiányokat apja bűnei miatt. Azt egy, a Bethlen Ilona gyermekeinek osztozásakor 1767-ben keletkezett iratból tudjuk, hogy azon ő volt jelen apja képében.¹¹¹ Most már azt is tudjuk, miért: atyja éppen más irányú elfoglaltságának bilincsei miatt nem tudott az osztozáson megjelenni. István életrajzához éppen a kritikus években Bécsből írt leveleinek *Függelék*beli (ld. *Függelék* X/4) közlésével próbálunk meg hozzájárulni; a „halálesetet” követő évben már a Királyi Ítéltábla szám feletti ülnöke, 1780-ban nemes Doboka vármegye főbírája – mely poszt Erdélyben rangban és fizetésben felette állt az alispánnak. 1782-ben hunyt el, temetésére az elhalálozását követő napon a marosvásárhelyi minoriták templomának kriptájában került sor.

A genealógiai szakirodalom szerint ezen Istvánon kívül, aki katona lévén, „kieszközlék, hogy ne nősüljön, s az elvadított vért magával a sírba vigye”, volt még egy pap is a családban, valószínűleg István testvére, 1787-ben pozsonyi kanonok. Vagyis velük a magyarországi férfiág kihalt. Kempelen Béla 1912-ben *Magyar nemes családok* c. munkájának III. kötetében is így tartja számon a nagyszekeresi báró Dujardin famíliát.

De valójában a család tovább élt, sőt ez után a trauma után lassan kezdett újra felvirágozni, s a magyarországi férfiág még két évszázadon át szorgosan munkálódva, visszaküzdötte magát abba a jogászihivatalnoki rétegbe, ahol a 18. század vége felé járt.

¹¹¹ Ld. *Függelék* X/3.

Szerencsére Tardy Lajos nem nyugodott bele a genealógusok közlésébe. Ahhoz az információhoz jutott ugyanis, hogy Dujardin József a Szolnok-Doboka megyei Gáncs faluban (dési járás), valamint a Kolozs megyei Gyulatelkén követte el rémtetteit, ám volt az ezekhez közeli, ugyancsak Kolozs vármegyei csákgorbói járásban fekvő Alparét faluban is Dujardin-birtok, mintegy 30 kilométerre északnyugatra Gyulatelkétől, és kb. ugyanennyire Gáncstól délnyugatra. E faluról említette meg a dési járás Szentbenedek nevű várkastélyában született Kornis Gabriella, hogy az ő családja is rendelkezett a közeli Alparéten egy kúriával, és jól emlékszik az ottani Dujardin-udvarházra, amelyről, illetve egykori tulajdonosairól nem illett beszélni. A falu lakossága csaknem teljesen román volt és ennek megfelelően görög keleti vallású; a néhány magyar és székely lakos anyakönyvezését a dési egyházak végezték.

A dési matrikulák alapján felbukkant egy Dusárdi György, aki 1772. október 18-án kötött házasságot a Dés melletti Alparéten Elisabetha Korsován nevű közrendű nővel. E frigyből született 1773-ban Pál, 1780-ban József, 1781-ben Antal, 1784-ben Sándor-János, 1789-ben Mária, 1792-ben Anna, végül 1795-ben László gyermekük.

Ezen adatok szorgos beszerzője egyéb bizonyíték hiányában nem állíthatta, hogy ez a György, az apa, Dujardi-Dusárdy István főbíró öcsce volt, főleg azt nem, hogy törvényes. De a szoros, sőt legszorosabb vérségi kapcsolat nyilvánvalónak tűnik számára, s szerinte az is lehet, hogy az ifjabb Dujardin-Dusárdy jobbágylányt vett nőül. Annyi azonban bizonyos, hogy az egykori gazdagság megfogyatkozott, és a vele járó bárói rang idővel lekopott a név elől.

Ugyanakkor a Dusárdi György és Korsován Erzsébet házasságából született Duzsárdy József 1808. november 25-én azt a diplomát mutatta be Eger város magisztrátusának, amely azt igazolta, hogy tulajdonosa Pesten a „józan s’ egyszersmind a’ Természeti Tudományoknak Királyi Universitásában a’ Barmokat Orvosló Tudománynak tanúsága a’ köz jónak hasznáért beiktattatott, Duzsárdy József kováts Legény Erdély Országból Nemes Déés városából származandó, a [...] barom Orvosló Tudománynak különféle részeiből végső próba tételt adott”. (Pest, 1808. augusztus 23.)¹¹²

A helyi cégek azonnal tiltakoztak is az idegen patkolókovács-legény alkalmazása ellen, aki csak hosszú jogi procedura után érhetett el, hogy jó jövedelmű gyógykovács mesterséget űzzön Egerben. 1843. március 4-én távozott el végleg földi patkolóműhelyéből, a Sánc városrész

¹¹² TARDY Lajos, *Nagyszekeresi báró Dujardin József rémtettei*, 138.

Rozália-temetőjében lévén végső nyughelyére. Második felesége, született Veis Anna jócskán túlélte férjét. Több gyermeke között egy fiú vitte tovább a nevet, József – úgy tűnik, ezek a generációk már nem undorodtak ettől a rosszlelkű keresztnévtől –, aki 1833-ban született a törökverő városban, s 1896-ban már mint a város főjegyzője hunyt el. Fiai, Lajos, nyugalmazott honvédeztiszt, és dr. Dusárdy István, nyugalmazott ítélőtáblai tanácselnök a 20. század negyvenes éveiben igen alaposan kidolgozott közös kérvényben kérték a nemesi leszármazás igazolását – komoly szükség volt ilyenre akkortájt –, de a belügy illetékes osztálya a világháborús események miatt már nem tudta a döntést meghozni. Valószínűleg a legkisebb gondja is nagyobb volt annál...

A magyarországi Dusárdyak utolsó férfi sarja, dr. Dusárdy István – Tardy Lajos készséges partnere és eredeti dokumentumokkal is segítője tanulmányának megírásában – már nem érthette meg a közös munka gyümölcsét: 1987. június 17-én elhunyt. Tardy Lajos szerint már az elődök „vad vére” nem csorgott benne, „humánus lelkületű, nagy tudású, örökké segítőkész” ember volt. Két leánygyermeké osztrák férfiak házastársa lett: a magyarországi Dusárdyak fiágon immár tényleg kihaltak.

A család az egykori „fekete bárányn” kívül a magyar történelem során még „jeles emberbarátokat, tollforgatókat, jogászokat” is adott az országnak. Egyikük, Dusárdy Károly, a sárospataki uradalom jószágkormányzója, nevéhez fűződik a Rákóczi-vár első helyreállításai munkálatainak megkezdése, még azokból az időkből, amikor az uradalom birtokosai a Trautson-hercegek voltak. Egy másik, ugyancsak Károly, a Szatmár megyei ágból, 1793. december 19-én halt meg Pozsonyban. Köztörténeti szempontból fontos munkája, *A pozsonyi káptalan története* mindmáig kiadatlan. (Mellesleg: valószínűleg ő volt az a pozsonyi kanonok, akit a családtörténeti szakirodalom a 18. sz. végén kihalt erdélyi ág tagjának vall, s így „főhősünk”, Vay Erzsébet egyenes ágú leszármazottjaként tartottak számon.)

VI. Epilógus – a történelmi szövegvalóság s annak égi mása

Három család, három kényszerű útválasztás, három életstratégia. Közös bennük, a rokonságon kívül, hogy mindhárom leszálló ágba kerül, legalább egy évszázadra...

A Bethlen Miklós-i, határozott *kulturális-educációs* út a dédelgetni vágyott unoka, Istók és felesége, Macskásy Krisztina révén a csődbe vezet. Az elsőrendű fiúutód, József, bár elérte apja vágyalmát,

némi – egy ideig éppen Vay Ádám által betöltött – hiátus után beülhetett apja örökébe: a máramarosi főispán székébe, amely mellé még a másik fontos posztot, a huszti főkapitányságot is elnyerte. A Hermányi Dienes Józseftől fentebb már idézett „jámbor, de bőv költő vagy inkább vesztegető Úr”,¹¹³ bár a királyi tanácsosságot is elnyerte, nem hagyott maga után mély nyomokat. Ám az ő ágán a következő század első negyedére-felére Bethlen Jánosban beérett az a férfiú, aki külső megjelenésre és bölcsességre, valamint szónoki képességeire nézve egyaránt kiemelkedett a kortársak és a bethleni Bethlenek sorából. Gyors katonai előrelépés után az erdélyi udvari kancelláriában tevékenykedett, Bécsben pedig tiszteletbeli titkári, majd 1814-től kamarási rangot is ért el. Kezdő politikus ugyan elverte az atyai örökség nagy részét, de 1822-ben Dániel nagybátyja halála után komolyabb vagyont örökölt, majd 1823-ban Béli Rozália kezét is elnyerte. Ekkoriban hazaköltözött Erdélybe, ahol egy ideig nem játszott vezető szerepet a közéletben, később azonban az erdélyi országgyűlések meghatározó alakja lett.

Bethlen János a keményen anti-transzilvanista, uniós mozgalom hangadója, vezéregyénisége volt, ám 1851-es halála és – még egyéb, itt nem részletezhető – fontos európai események megakadályozták tervei kiteljesedését. Második feleségétől, Bethlen Domokos elvált nejétől, báró Wesselényi Zsuzsától született fiának, Istvánnak (1839–1881) és Teleki Ilonának (1849–1914) gyermeke az a Bethlen István (1874–1946), akinek homlokán még felgyöngyöztek Bethlen Miklós országirányító gondjainak verejtékcseppjei (sudores), és hordta saját országépítő tevékenységének keresztjeit (cruces). Felesége bethleni Bethlen Margit (1882–1970) volt, aki a szépírói tehetséget is örökölte. *Erdélyi történetek* címmel könyvet írt és *Magyar történelem* címmel olvasókönyvet állított össze. A bethleni Bethlenek sora napjainkig felér...

Vay Ádám *katonai-hatalmi* elképzelései a lengyelországi nyomorba torkollanak, s fiának, az 1713 körül, apja által biztonsági s egyben bizalmatlansági okokból elrendelt dél-lengyelországi keszonozási kitérő után hazatért ifjú Vay II. Ádámnak még közel harminc évébe kerül, hogy apai vagyonának maradványába beleülhet. Segítette ebben Erdődy Gábor egri püspök jóindulata, aminek ára vallásváltása, s apja rebellis hagyományainak megtagadása volt. Így miután elvette az erdélyi kancellár báró Pongrácz György leányát, Krisztinát, királyi táblai ülnök lehetett. Neje halála után újránősült, Náadori Bene Rózában találta meg az új feleséget. Neofita buzgóságában kisebb erőszakosságtól sem tartotta vissza magát:

¹¹³ Hermányi Dienes József szépprózai munkái, 81.

Pest megyei birtokáról, Rádról, a reformátusok templomát elfoglalva, lelkészüket elkergette, a presbitériumot és gyülekezetet pedig testi dorgálásban részesítette.¹¹⁴

Kovács Ágnes rendkívül alapos tanulmányában meggyőzően rajzolta fel azt a folyamatot, amely révén, főleg Vay Ábrahám dédunokái, 1783-ban eljutottak a bárói ranghoz. Majd II. Ádám unokája is baronátushoz jutott 1806-ban, *A német hívség* című röpirat lefordítása következményeként, amely röpirat a bécsi polgároknak a francia–osztrák háborúk során tanúsított hősiességét ellenállását rajzolta meg. Végül, nagyjából azonos időben, mint Bethlen János erdélyi politikusi beérkezése, Vay VII. Ábrahám, borsodi alispán, császári királyi kamarás, valóságos belső titkos tanácsos és máramarosi [!] főispán, 1830. dec. 21-én grófi rangra emelkedett. Vagyis rangban és posztban egy évszázad múltán beérte a gróf bethleni Bethleneket!

S hogy mi állt az emelkedés hátterében? Ugyancsak Kovács Ágnes szerint a „...vagyonos és becsvágyó, művelt, protestáns köznemesség azon típusát képviselik, amely pályáját egyik családtag karrierje indította el.” S Vay I. Ádám volt az, aki országos hírre tett szert. Ám mivel ő fontos személyiség volt, és nem tért vissza az uralkodó hívségére, és nem váltott vallást sem, ezért „...felértékelődtek a lojalitásra hajlandó utódok”. Fontos időszak volt számukra a jozefinista időszak, amely „...tag teret biztosított az egyéni műveltség társadalmi hasznosítása számára.”¹¹⁵ Természetesen nem hagyható mindezen kívül az a házassági stratégia sem, amelyről fentebb már sok szó esett: az erdélyi főurakkal kialakított rokoni kapcsolat, a már említett Bethleneken és Telekieken kívül az Apor, Kemény, Lónyay, Pongrácz, Thoroczkay, Czegei Wass, Kendeffy családokkal. Sőt a birodalmi arisztokrata famíliákba való beházasodás is teret nyert idővel...

Tehát a XIX. század közepére mindkét család a magyar arisztokrácia vezető famíliái közé került. Éppen a millennium idejére jutott erre a szintre, amikor az erdélyi arisztokrácia meghatározó része kihalt: hogy csak a legjelentősebb családneveket említsük: a naláci Nalácziai (1844), az iktári Bethlenek (1866), a győrmonostori Kemények (1861),

¹¹⁴ Kovács Ágnes, *A Vay család felemelkedése a magyarországi arisztokráciába = Rákóczi-kori tudományos ülésszak...*, 96.

¹¹⁵ Kovács Ágnes, *A Vay család felemelkedése a magyarországi arisztokráciába = Rákóczi-kori tudományos ülésszak...*, 100.

a hídvégi Mikók (1876), a borbereki Alvincziak (1859), a szalontai Tholdik, és még folytathatnánk a sort.¹¹⁶

Az utóbbi fél évszázad alatt mind Bethlen Miklós, mind Vay Ádám pályafutása és életműve elindult az ugyan megkésett, ám ennek következtében annál hitelesebb történeti-irodalomtörténeti recepció és újraértékelés útján; az újabban előkerült dokumentumok és egodokumentumok alapján minden eddiginél komplexebb, gazdagabb forrásanyag vár immár kulturális antropológiai és textológiai, illetve történeti-családtörténeti eredményekkel is alátámasztott új befogadási módszertanra.

Bethlen Miklós és Vay Ádám ekként megújult olvasási, befogadási, történelemszemléleti, eszmetörténeti és jelentősen kibővült szöveghagyományi gazdagodása – kivéve a korábban Vay Ádámnak tulajdonított *Animadversiones apogologicae...* című iratot, a Rákóczi-kor egyik legfontosabb Habsburg-ellenes publicisztikai művét, amelyet a közelmúlt kutatásai elvitattak tőle, s visszaadták eredeti jogos tulajdonosának¹¹⁷ – alapvetően új terepet biztosít mindkettőjük elengedhetlenül fontos újraértékeléséhez.

A kezdet kezdete: Bethlen Miklós *Önéletírása*, amelyet családjának szánt önvédelmül, s hírneve és tisztessége megőrzése érdekében, hogy az utókor ne úgy gondoljon rá, mint Erdély „leglatrabb emberére”,¹¹⁸ már a XVIII. században több kéziratos másolat révén szállt unokákról unokákra, s számos kópia kerengett értő olvasók kezén, mígnem Szalay László megjelentette.¹¹⁹ Külföldön Reverend abbé terjesztette nemzetközivé hírét egy jóindulatú álcázással egyenesen Bethlen Miklósnak tulajdonított álkézirat kiadásával.¹²⁰ E kiadást még a szakirodalom is sokáig úgy kezelte, mint Bethlen eredeti alkotását. 1736-ban jelent meg amszterdami nyomdajelzéssel, valójában egy roueni nyomdában. Igazi szerzője Dominique Réverend abbé, aki követként 1677-ben

¹¹⁶ KÖVÁRY László, *A millennium századában Erdélyben kihalt főúri családok s visszaemlékezés végső sarjai szereplésére*, Kolozsvár, 1901 (Különlenyomat az Erdélyi Múzeum 1901-es évfolyamából).

¹¹⁷ *Animadversiones apogolicae...*, A Veracius Constantinus, miles Hungaricus álnév alatt 1706-ban írt vádoló irat a bécsi udvar ellen Ráday I. Pál munkájának bizonyult.

¹¹⁸ Bethlen Miklós *önéletírása...*, I, 34.

¹¹⁹ Szalay László kiadása 1858-ban jelent meg Pesten.

¹²⁰ *Mémoires historiques du Comte Betlem-Miklos, contenant l'histoire des derniers troubles de Transylvanie* (Bethlen Miklós gróf emlékiratai, melyek az utolsó erdélyi zavarok történetét tartalmazzák).

megfordult Apafi Mihály udvarában, s találkozott Bethlennel is. Minden valószínűség szerint magától Bethlentől hallhatta életrajza egyes elemeit. Műve sajátos sorsáról tanúskodik, hogy Rákóczi *Emlékiratai* mellett megjelent egy Habsburg-ellenes munkában, a *Histoire des Révolutions de Hongrie*-ben is. Már volt egy, a Magyar Nemzeti Játzó Szín hasznára készített fordítása is 1804-ben, de a teljes szöveg 1864-ben látott nyomdafestéket Toldy István, az irodalomtörténész Toldy Ferenc fia fordításában.¹²¹

P. Szathmáry Károly Pesten a Szalay-kiadás évében, 1858-ban – Müller Emil könyvnyomdája révén – regényes életrajzot jelentetett meg Bethlen Miklósról, amelynek végén a rab kancellárnak – a valóságban 1706-ban elhalt – Mihály fia viszi meg kiszabadulása hírét, s viszi egyben haza 1716-ban apja naplókönyvét, mert az agg politikus már nem akar hazamenni szülőföldjére: „Én nem látom már többé születésem földjét; de jobb is ez így. Minden nemzedéknek megvan saját kora és botorság volna azt kívánni, hogy az egyik át tudja magát élni a másikba. Nékem e korban örökös hibám lenne az, hogy már egy másikban éltem. Ti éljetek boldogul és boldogítsátok a hazát!...”¹²²

Ez a francia és magyar nyelvű két, valóságtól elrugaskodó fikciós mű sok évre meghatározta a szerencsétlen sorsú erdélyi kancellár köztudatban élő képét. Azóta Bethlen Miklós tudományos szövegkiadások és művek, tanulmányok, hanem esszék, tanulmányok hőse is lett Németh Lászlótól Veress Dánielig. De még drámai hőssé is vált! Szabó Lajos *A kancellár* című drámáját szentelte neki a marosvásárhelyi Igaz Szó (később: Látó) 1975-ös évfolyamában.

Rákóczi udvari főkapitánya, Vay Ádám pedig többször is megdicsőült a Rákóczi-szabadságharc vezérlő egyéniségei között bölcsessége, vallási elkötelezettségei ellenére gyakorolt politikai toleranciája, építő-szervező képességei, de leginkább uralkodó fejedelméhez való hűsége okán. Neve és kultuszának ápolása a XX. század elején került újra az érdeklődés homlokterébe, amikor 1906-ban hazahozták, és Vaján végső nyugalomra helyezték hamvait. A róla elnevezett vajai múzeum, s annak hagyományápolásban jeleskedő áldozatos munkát végző alapítója, Molnár Mátyás és jelen vezetője, Molnár Sándor,

¹²¹ Ezt a kiadványt vette alapul Köpeczi Béla, amikor 1984-ben sajtó alá bocsátotta, jegyzetekkel és magyarázó tanulmánnyal látta el: Dominique RÉVÉREND, *Bethlen Miklós emlékiratai*, Bp., Helikon, 1984.

¹²² *Bethlen Miklós, regényes életrajz egy kötetben*, írta P. SZATHMÁRY Károly, Pest, 1858, 220.

valamint a Vay Ádám Múzeum Baráti Köre emlékünnepek, konferenciák és kiadványok sora révén napjainkig intézményesen is biztosította, biztosítja és a jövőre nézve is élővé teszi emlékét.

Sajátos tény viszont, hogy szépirodalmi befogadástörténete azonban mégsem e fentebb említett személyeknek, hanem a méltán szétzaggattásra ítélt Dujardin Józsefnek jutott.

A magyar történet- és irodalomtörténet-írás valamikor az 1850-as évek elején fedezte fel, s a következő századforduló tájékán ejtette el a dolgozatunk címében megjelölt triász Dujardin-szálát. S az irodalom is a közelmúltban talált rá újra: már a XXI. századi követelményeknek megfelelően interneten is elérhető. Cs. Kovács Katalin *Via Crucis* című esszéje Retteg György emlékiratai, illetve Tardy Lajos alapos tanulmánya alapján idézi meg Dujardin József rémtetteit.¹²³

Jelenlegi ismereteink szerint lécfalvai Bodor Lajos (1813–1848) volt az, aki segített az érdeklődés átörökítésében. Ő a Szolnok-Doboka vármegyei Némában született, ahol még erősen élhetett Duzsardin József és tettei emléke, s a körülötte kialakult folklórhagyomány, ami a hasonlóan idegborzoló, és a közösség számára látszólag érthetetlen, titokzatos körülmények között végrehajtott tettek körül szokott kialakulni. *Duzsárd* című ötfelvonásos drámája meg is jelent Kolozsvárott 1843-ban. E drámáját csak ihlette a Dujardin-alaptörténet, a szerző romantikus érdeklődése már-már követhetetlenül burjánzóvá tette a darabot. Versényi György három részletben közölt Bodor Lajos-portréja ismerteti tartalmi szövevényeit az Erdélyi Múzeum hasábjain.¹²⁴ Természetesen minden korai (és persze későbbi) Dujardin-tematikájú szöveg genezise mögött Kőváry László szóbeli vagy írásos információit kell keresnünk. Versényi György is úgy ítélte meg, hogy a Bodor-dráma alapjául a Dujardin-családról szóló hagyományok szolgáltak Kőváry László elbeszélése alapján.¹²⁵ Kőváry a kolozsvári református kollégium hallgatója, jogásztanulója volt. Itt végzett Bodor Lajos is. Kőváry első fontos publikációja, a Kolozsvári Hetilap 1854. évi 14. számában megjelent Dujardin-közleménye órá már nem hathatott. Ez később a *Történelmi adomák* c. kötetébe is bekerült.¹²⁶

¹²³ A 2013. február 16-án feltett szöveg március 22-én az alábbi címen volt hozzáférhető, mint egy folytatásos közlés részlete: <http://www.hhrf.org/rmsz/99apr/r990407.htm>

¹²⁴ Vö. VERSÉNYI György, *Bodor Lajos*, Erdélyi Múzeum, 1894/7–9.

¹²⁵ Vö. VERSÉNYI György, *Bodor Lajos*, Erdélyi Múzeum, 1894/9, 612., ill. http://epa.oszk.hu/00900/00979/00066/pdf/EM_1894_11_09_610-616.pdf

¹²⁶ *Történelmi adomák*, összeírta KŐVÁRY László, Kolozsvár, Stein János Könyvkereskedése, 1857, 145–153.; <http://mek.oszk.hu/07600/07676/07676.pdf>

Kőváry közleménye további két, forrásértékű írással kiegészülve komoly „adatbázist” jelentett és jelent a Dujardin-tematika életben tartásához. Az egyik Retteggy György emlékirata,¹²⁷ amit a családiról is erősen érintett régész, Torma Károly adott ki. Torma a szabadságharc bukása után csicsókeresztúri magányába húzódott vissza, ahol korábban Torma Dánielné Dujardin Mária is lakott. A másik írás a korszak törvényszéki ügyeiben benne élő Halmágyi István naplója.¹²⁸

A magyar irodalomtörténet nézőpontjából azonban a legfontosabb hatást Kemény Zsigmondra tette Duzsardin József büntetteinek híre és a köréje rakódó képzeleti hagyomány. Ő már akár nagyenyedi diákként, jogi tanulmányai során (1830–1834), méginkább a marosvásárhelyi királyi táblánál töltött gyakornoki évei vagy a ’38–’39-beli kolozsvári fő-kormányzéki munkája alkalmával, de legkésőbb a kolozsvári letelepedése utáni években (1840–1847) találkozhatott a *Ködképek a kedély láthatárán* (1853) című regénye szüzséjének gondolatilag legfontosabb szálával. Ezekben az években az ugyancsak Kolozsvárott lakó Bodor Lajostól személyesen is hallhatta az eseményeket, sőt az 1843-ban ott megjelent *Duzsárd* című drámáját olvashatta is Kemény.¹²⁹ Természetesen az ő esetében is Kőváry László szóbeli információira vagy az általa gyűjtött perirati dokumentumokra gyanakodhatunk. Ő 1842-ben fejezte be tanulmányait a kolozsvári református kollégiumban, majd ’42-től volt a marosvásárhelyi királyi tábla joggyakornoka, s egy ideig, Kemény regénye megszületése előtt, mindketten Pesten laktak.

Kemény Zsigmond, mint szorgalmas filológus elődeink alapos munkával kiderítették, három szálból fonta össze a *Ködképek a kedély láthatárán* című regényét. A vezérszál a *Dujardin József-ösztönzés*, amint arra a mű főhősének anagrammába rejtett neve is beszédesen utal: *Jenő Eduárd*.

¹²⁷ Retteggy György feljegyzéseit a korban csak kézirat alapján ismerhették, az első részét Torma Károly közölte az Abafi Lajos szerkesztette *Hazánk* című folyóirat 1884-es és 1885-ös évfolyamában. A második részt Jakó Zsigmond találta meg a gyulafehérvári Batthyaneum kézirtatárában, 1960-ban, s közölte fentebb már idézett 1970-es kiadásában.

¹²⁸ Halmágyi István naplófeljegyzéseit is csak kéziratból ismerhették a XIX. században, mivel első nyomtatott kiadását, mint arra fentebb már hivatkoztunk, 1906-ban jelentette meg Szádeczky Lajos.

¹²⁹ A Kemény Zsigmond e filozófiatörténeti és társadalomlélektani, valamint regénypoétikai szempontból is jelentős műve forrásairól ld: DENGJ János, *A „Ködképek a kedély láthatárán” forrásaihoz* = Egyetemes Philológiai Közlöny, 1909, 236–238.; Csűry Bálint, *Kemény Zsigmond regényforrásaihoz* = Erdélyi Irodalmi Szemle, 1926/1, 71–78.

Fontos motívumokat épít regénye szövetébe a fentebb részletesen idézett Dujardin-bűnlajstromból. Az egyik kiemelkedően árulkodó momentum az egy-két dinnyeszelet megevéseért a fogait vesztő feleség, Jabróczky Katalin esetének „átvétele”. A regényben a Jenő Eduárd által felnevelt „későn érő őszibarack” három vonzó gyümölcse közül egyet leszakító, Eduárd nejebe, Stefániába szerelmes titkár, Adolf, a fa derekán észreveszi a feliratot: „Egy fog egy gyümölcserért!” S Jenő gróf felesége, szolidaritása kifejezéséül, maga is leszakít egy barackot, s ezért férje immár, önmagához konzekvensen, két fogát készül saját kezével kihúzni. Végül párbaj, illetve a Stefánia elszökése zárja a tiltott gyümölcsléveszés történetét.

Elérkeztünk végre a baljós előjelű dujardini gyümölcsmotívum szépirodalmi beéréséhez. Az író elemelkedik a konkrét esetről, de sikerül elemelkednie a konkrét bünténytől, s inkább egy rögeszmévé váló szenvedély tragikus önmegvalósításának, önkitaljesítésének paraboláját rajzolja meg. Regénye utolsó mondatába zárt aforisztikus tételéhez – „Rögeszméink gyakran vétkesebbé tesznek minket és szerencsétlenebbé más, mint bűneink” – a példázattá vált Dujardin-karakterjegyek mellé szüksége volt még két irodalmi inspirációra. A házasságtörés motívuma világirodalmi toposz, amely Boccacciótól (a *Dekameron* VII. napjának IV. elbeszélése) a *Cent nouvelles nouvelles* című gyűjtemény IX. novelláján át (*Le mary maquereau de sa femme*) Kemény jó barátja, Jósika Miklós *A könnyelműek* című regényéig vándorol. A szobalány és az úrnő felcserélése a szerelmi légyottnál, és annak boldogtalan következménye a torz (vagy szerencsen) gyermek története azonban Csűry Bálint megállapítása szerint leginkább a Kónyi János strázsamester anekdotagyűjteményének második kötetében olvasható történetére vezethető vissza. Ebben az úr a szolgálólánnyal megbeszélt légyottra Jancsi nevű szolgáját küldte maga helyett.¹³⁰

Mindezidáig többségében Duzsardin József rémtetteiről és szomorú sorsáról ejtettünk szót. Ám báró Dujardin kitűnő kvalitásokkal is rendelkezett: „szép, jó forma ember, inventiosus, hatalmas gazda, de igen kegyetlen”. „Sokféle francia gondolati szerint olyan roppant szőlőt és olyan curiositással épített, melyhez se nagysága, se rendére nézve hasonlót a hazában azok, kik látták, nem tartottanak.” Kőváry szerint erősen vallásos volt, „káromlása csak hunczfut és ördögadta; erszénye és udvara minden nyomorultnak tárva áll, s több árvať, özvegyet vesz fel udvarába”. „Sokáig csak egy katonás, mord embert,

¹³⁰ KÓNYI JÁNOS, *A' mindenkor nevető Demokritos' folytatása avagy okos leleményű furtsa történetek*, Buda, 1796, 21.

rendszerető gazdát láttak benne”. „Kegyetlenkedő híre akkor keletkezik, mikor nagy gazdasági reformterveihez kezd: Gyulatelkén egy mocsárfészek helyén pompás kertet alakít, pálinkafőzőt állít, szőlőt művel. Maga áll munkásai háta mögé, a lomha és minden újítástól irtózó népet dologhoz és rendhez szoktatja, ültetvényeit, melyek azon időben szokatlanok voltak, természetesen csak a legnagyobb szigor alkalmazásával tudja barbár kezeztől megoltalmazni. A tolvajokra fegyveres vadászatot tart.”¹³¹

Bár nem adja tanújelét annak, hogy tudott volna az előkép személyéről és sorsáról bármit is, de Kemény Zsigmond főhősének a XVIII. századi erdélyi történeti személy Duzsardin Józsefhez való viszonyát szakmailag a legpontosabban Péterfy Jenő jellemezte. „Más irány felé, de bizonyos tekintetben bizarr hangulat kifolyása az a színgazdag, művelődéstörténetileg is érdekes és elejétől végig élettől szikrázó rajz, melyet Kemény Jenő grófról nyújt; arról a nemesszívű, katonás lelkű emberről, ki jobbágyait szisztéma szerint akarta boldoggá tenni, mint akkortájt hazánkat Bach. Abban fekszik a bizarr hangulat, hogy Kemény a rögeszmét tragikai végzetté emeli. Az író hangulatában egy fokkal sem helyezi magát hőse fölé; mintha a rögeszmében a nevetséges, humoros vagy esztelen oldalt nem is látná, csak azt a démoni erőt érezné, mely néha az ilyen lelki görcsben lakozik. A virtuozitás és érdeklődő heves-ség egy nemével rajzolja, hogy élődik a rögeszme Jenő gróf lelkén, hogy dekomponálja azt, s mily izgatottá, ravasszá, gyanakvóvá, durvává, gyűlöllővé és gyűlöletessé teszi végre az embert. Meglepő költői éleslátással kíséri hősében a feszült ideg minden rángását, s az olvasó szinte látni véli, hogy fúrja ki magát a rögeszme az emberből, mint féreg a gyümölcsből. Mikor azután a démon kiszabadult, vége a játéknak. Az ember szálnalmas rom.”¹³²

Íme, a történelmi szövegvalóság s annak égi mása.

¹³¹ Idézi: Csűry Bálint, *Kemény Zsigmond regényforrásaihoz*, 75.

¹³² PÉTERFY Jenő, *Báró Kemény Zsigmond mint regényíró* = Uő, *Válogatott művei*, vál., s. a. r. NÉMETH G. Béla. Bp., Szépirodalmi, 1962 (Magyar Klasszikusok), 294.

Függelék

I.

*Vay Mihály folyamodványa gróf Bánffy Györgyhöz –
Nagyszeben, 1691. március 12.*

Ajánlom Kegyelmednek mint bizodalmas uramnak köteles szolgálatomat.

Minemű változásokon mentem által rabságban való esésemtől fogva, azoknak leírásával Kegyelmedet nem terhelem. Elég az, hogy nem árultatásomért, sem tolvajkodásomért, sem valami cégéres vétkemért szenvedtem, hanem közönséges ő felsége szolgálatjának alkalmatosságával, mert én is többekkel együtt azon az szomorú harcon elsőben törökök kezekben esvén, onnan Thököly uram kemény rabságában vitetvén, igen kevésben múlt el, hogy fel nem nyársoltata. Isten megtartván életemet, idő múlva az rabságból (erős hittel megesketvén, hogy el nem szököm, híre nélkül szabadulásomat sem munkálódom) kibocsátott. Attól az időtől fogva mind kírtem istenemet, akarmi úton-módon szabadítson ki keziből, mely is különben nem lehetett, hanem háromezer tallérig való contentatiónak megígérésevel.

Sok szenvedésim után, midőn örömmel jűnék be az hazában Kegyelmetek társaságában, hát mindenemtől megváltam, kevés jószágom s annak minden fructusa (melyeket Tököly uram is elvett tőlem s adta Daczó Jánosnak), elfoglaltatott, ládáim Segesvárt confiscálttának, az mint hallom, meghányattattanak.

Értvén penig, hogy afféle confiscált bonumok az felsíges Badensis fejedelemtől az méltóságos tanács dispositiója alá resignálttának, mint bizodalmas uramat, kérem Kegyelmedet, látván ily sok kárait, megbántódásimat, authoritása szerint megmaradott javaimnak, kicsiny jószágomnak is restitutiójárúl annuantiáját adni parancsolni méltóztassék, hadd fordíthassam (míg Isten többre is segít) mindennapi szükségimre, de kiválképpen sancomnak¹³³ fizetésére, melynek terminusa igen rövid, mert csak húsvét napja.

Bizonyságom az Isten, soha ennek az szegény hazának veszedelmire s annak semmi rendinek nem igyekeztem. Tudom, hogy vádoltatom azzal az átkozott commissariusságommal s annak alkolmatosságával az szegínségnek lett injuriájával (minthogy az soha anélkül

¹³³ váltságdíjammak

nem mehet véghez), de azért javaimtúl való megválásomat nem érdemlem, mert azmit cselekedtem, nagy kitélenységűl kellett cselekednem, nem úgy, mint mások sokan, hanyatthomlok jöttek, mindenben mindent cselekedtenek. Akarván egykor Tököly uram az országnak belsőbb részeire penetrálni, nem volt senki akkor erdélyi ember, kinek imponálja az commissariusságot, soha bizony meggondolója sem voltam; erővel vetette nyakamban (nem használván mentésem), mellém adván maga régi híveit, élésmestereit, kik nekem csak praescribáltanak s leírták akaratjokat, úgy kellett nevem alatt kimenni az parancsolatoknak és noha keményebb instructióm volt több dolgokra is, de nem cselekedtem, reflexióm lévén mind az regnicolákhoz való obligatiómra, mind azokra az időkre; az mit penig cselekedtem egynéhány napok alatt, nemcsak egyedül cselekedtem, hanem mellém adatott, az hazában született emberekkel, és ha szánszándékkal kívántam volna gonosz ember s az hazának tolvaja lenni, bizony le nem tettem volna kezemről, de mihelyen hívatlan is jöttek sokan Tököly uram hűségére, mindjárt letettem, azminthogy Gyulay Ferenc mindvégig jó szível viselte.

Medio tempore, Badensis fejedelem előtt nyomulván kifelé Tököly uram, Segesvárról (én is, mint mások) javát az ládáimnak elvittem volna, de él az Isten, egy ládámat is sem el nem vittem, sem meg nem nyitottam, bízván ahhoz, minthogy császár ő felsége szolgálatjában estem rabságra, nem félhettem, sőt azmikor haza hoz Isten, intecte megtalálom. Kegyelmed jó válaszát, succursusát várom, Isten éltetvén, minden alkolmatossággal megszolgálni el nem mulatom, maradván

Kegyelmednek köteles szolgálja

Vay Mihály, m. p.

Cibinii, 12. Martii, 1691.

(Erdélyi Országgyűlési Emlékek XX., 1897, 452–454. Eredetije: Erdélyi Múzeum-Egylet – Kemény-gyűjtemény, 35. köt.)

II.

Vay Ádám végrendeleteiből – részletek

1/A) Vaja, 1700. március 6.¹³⁴

Már régen készült végrendeletet írni, hogy holta után „...mostani kedves Feleségem és előbeni üdvözült Házas Társamtul származott Gyermekeim

¹³⁴ Az azonos leőhelyen található iratokat megegyező számmal jelöljük.

között olly Dispositiót tennem, hogy holtom után közöttük valamely Gyűlölségre év veszekedésre alkalmatosság ne adassék”. De eddig némely intentiói miatt ez függőben maradt. „Vallom ez levelem által, hogy mostani kedves Feleségemnek, Tekintetes Zay Anna Asszonnak desponáltatások alkalmatosságával kötöttem néki hat ezer Rhenes Forintokat. Ismét külömb-külobb alkalmatosságokkal hozott házomhoz két ezer Rhenes forintokat, melyeket rész szerint Leányom kiházásítására költöttem.” *A Vay Erzsébet és Bethlen Mihály házasságára költött pénz felől Zay Anna biztosságban legyen, ezért assignálja számára „Szabolcs vármegyében lévő Bogár névű faluban lévő egész Birodalmamat és jobbágyimat mindennemű haszonvételel.” Ezen kívül a Bereg vármegyében lévő „Beregszász várossa határában és Promonthoriumában csináltatott Tancos és Barkos névű két szabad szőlőmet”, azzal a feltétellel, hogy holtá után az említett falun és szőlőkön az üdvözült feleségétől – vagyis az iványi Fekete Erzsébettől származó gyermekei, Erzsébet, Anna, Kata, Judit és Ádám – ne osztozhassanak, amíg a fenti két összeget, vagyis a nyolcezer Rhénes forintot mint tőle neki lekötöttet, addig a második feleség szabadon és békességesen bírhasza, a tőle származott gyermekeivel együtt.*

1/B) Gyöngyös, 1704. szeptember 9. – kiegészítés

„Ezen felül írt Dispositiomhoz adjungálom azt is, minthogy sok törődéseim és költségem után, emlétet kedves Feleségemmel együtt váltottam ki az Méltóságos Fejedelemtől [II. Rákóczi Ferentől] és Aspermontné Asszonyomtól Őnagyságától az Ajnácskőhez tartozó bizonyos Falukbeli Portiókat, úgy Gyürki Pál uramtól az serki és kázai Ispánságokat hozzávaló Pertinentiájukkal együtt, kötöm azért s legálom azon Jóságokon lévő egész summát mostani kedves Feleségemnek és túle való Gyermekeimnek, úgy mindazonáltal, hogy ők is ne praetendáljanak első Feleségem, néhai Iványi Fekete Erzsébet által az Ajnácskői Jóságbul nékem kötött tiz Ezer Forint summához, hanem egészen légyen azon summa első Feleségemtől való Gyermekeimé.”

1/C) 1707. február 11. – újabb végrendelet

Az újabb végrendelet az alábbi újdonságokat tartalmazza: e tízezer forintot itt is a „néhai Felségemtől maradott két ágon lévő gyermekeimre transferálom pleno Jure”, azzal a kiegészítéssel, ha Isten ítéletéből magvok szakadna, idvezült felesége „összes acquisitumival, s mindazokkal a Jóságokkal és Portiókkal, kiket véle együtt szerzettem, úgy Arany és Ezüst

nékem adott és kötött marháival” együtt az mostani feleségére és gyermekeire maradjanak és szálljanak.

Mindazokat a szerzeményeket, amelyek Ajnácskőhöz tartoztak, Iványi Fekete Erzsébettől származó gyermekeire hagyja.

„Amely két házhelyet előbbeni ödvözölt feleségem után bírtam Feleden és Gesztelyben, ismét az Feledi Malom negyet részét kérem engedgyék a mostani Feleségemnek, nékiek azoknál többet nem szereztem.”

„Az Ménesem egészen az Fiaimí legyen, leányimnak hat-hat tisztes szekeres lovakat tartoznak belüle adni. Az több Marhaimmal Feleségem és Gyermekeim ország törvénye szerint osztozzanak.”

„Azminémű Ezüst Marhát feleségemmel szerzettem, övé és gyermekeié legyen, de ők is ne praetendáljanak előbeni Feleségem ideiben Ezüst Marhaimhoz.”

Mindkét rendbéli leányait figyelmezteti, hogy a Vay-jószág leányágot nem illet; „annak leányágot illető Szabolcs, Szatmár és Bereg vármegyékben levő portiókban Vajához mérten alkalmasnak találunk, engedjék magukat azokból kielégíttetni, vagy cserélni, ekként alkalmaztassák magukat fiaikhoz az apjáról és anyjáról órá maradt jószágok felosztásában.”

(MOL, P 2257, Vay-család levéltára, 158. cs., Évrendezett iratok, 1700, No. 15–16, 19.)

2) A lengyelországi Danckában keltezett 1714. július 12-én – kiegészítés

1707. február 11-i végrendeletet 1714. július 12-én, a Magyarországon 1713-ban végbement családi osztozkodásról származó híreket hallván az alábbi kiegészítéssel látja el:

„Atyának, Fiúnak és Szent Lélek áldott egy Úr Istennek áldott Szent Nevében legyen ez alább írt emlékezetre való jegyzésem, Ámen. Midőn ez folyó 1714. Esztendőnek Július havának 12. Napján Danczkai keserves bujdosásomban meg értettem volna, hogy néhai Idvezült Fekete Erzsébet előbbeni feleségemtől származott négy kiházásított Leányim¹³⁵ Anyai örökös és Keresett Jószágok Praetextussával öszve elegyítván az Feledi, Serki, Kazai és Barnai Jószágokat megoszták volna. Az dolognak megkülönböztetésére nézve, és jövődöbeli magam igazgatására, velem nyomorgó Zay Anna Kedves Feleségemnek és tőle való Gyermekeimnek jo Lelki esmérettel hagyom ezen Informationat,

¹³⁵ Vay Erzsébet (Bethlen Mihály, Dujardin (II.) Ferenc); Vay Anna (Kemény Simon); Vay Kata (Teleki Pál); Vay Judit (Wass Dániel, Rhédey Mihály)

melly szerint ha Istennek ezen bujdosásomban tetszik életemnek végét el-hozni, ezek szerint alkalmaztathatják magokat.” [A közlő megjegyzése – Ez után körülbelől egy íven át következik az információ s egyes birtokrészek felőli rendelkezés, s a befejezés a következő:] „Ezen Informatiomat es respective holtom után való akaratomat jó Lelki esmérettel adom jövőendőbeli Törvényes dolgok directiójára Házam Népe között. Hogyha pedig Istennek eő felségének tettzenék életben való haza menetelem, kívánnám mind ezeket életemben el-igazítani ’s holtom után Gyermekeim között pert nem hagyni. Mellyet vigyen végben a’ Békességnek, Igasságnak és Atyafi Szeretetnek Istene, Amen. Amen. Coram me Adamo Mariassi de Markosfalva, Coram me Caspare Beniczky de eadem. Coram me Ladislao Kéry, Coram me Sigismundo Molnár, Coram me Johanne Yó, Coram me Paulo Zalányi, Coram me Michaële Dósa, Coram me Ladislao Sinkovics.”

(A leleszi konvent hitelesített másolata alapján közölte: ROMÁN Ernő, *Sárospataki Református Lapok*, 1913, 17–18.)

III.

Bethlen Miklós unokáira vonatkozó iratai

1) Bethlen Miklós levele Dujardinné Vay Erzsébetnek

– Bécs, 1714. október 16.

A latin nyelvű levél fordítása és kivonata:

Megkapta Feleden szept. 18-án kelt levelét, melyet 72 éves, rossz szeme és a csúf írás miatt alig tudott elolvasni, mégis válaszolnia kell unokája, Ilona ügyében, melyben ugyan az Úrasszony nem tanácsot kér, hanem rendelkezik.

Írja, hogy Ilona vőlegénye Dejerdin kisebbik fia. Ezt először hallja, és csodálkozik, hiszen a kiházásításhoz a rokonok beleegyezése szükséges, főleg kiskorúak esetében, márpedig Ilona még 15 éves sincs. Apja meghalt, nagyapjának kell gondot viselnie rá, ezért férjhez adása ügyében elsősorban tőle kell véleményt kérni, aztán a rokonságtól.

Míg bővebb információt nem kap, nem tudja a házasságot javallani. Nem a vallás miatt, bár ezt minden földi dolognál többre tartja, de Erdélyben erre sosem fordítottak túlzott figyelmet. A négy bevett vallás szabadon házasodhatott egymás között. Egyik nővére Haller Pálhoz ment feleségül, Bethlen Gergely felesége katolikus volt, Bethlen Farkasé lutheránus, Eleké unitárius. Apornak, Mikesnek, Torotzkainak református volt a felesége, tehát saját lányai is mehettek volna más vallásúhoz.

A külföldi származást sem veszi figyelembe, mert csak két fajtát ismer: becsületest és becstelent. Tulajdon lányát is szívesen adta volna külföldre. Galambosné bizonyítja, hogy még a hazán kívülre is kész volt elengedni leányát.

De Ilona még éretlen, nem tudja érdekeit védeni. Ezért kérdezi, hogy hová viszi őt a férje, lesz-e ott megélhetése. A Bethlen-birtokok örökösei József és István, amint ez a majorátus intézményéből következik, ezekből tehát nem élhetnek.

Vegye figyelembe, mit ér a zabolai és gyulatelki egyesített birtok, hát még annak 1/3 része. A székely jobbágy szegény, tizedet nem fizet, hetenként 3 napot dolgozik, naponta kenyeret kér, amit keres, megeszi maga. Borjú nincs, a trágyázatlan föld terméketlen, vízenyős, 25-30 jobbágy sem esik egy-egy birtokosra. A zabolai birtok ura István. Borbálának másutt kell faházat építeni, megint másikon Ilonának, ha a birtokot felosztják.

A hajnácskői birtok állapotáról nincs tudomása, de a címzett birtokai többnyire részbirtokok, melyeket meg kell osztani István, Borbála és Ilona között. Eközben még ő maga is fiatal, idősebb Dejerdintől gyermekei születhetnek. Végül is a zabolai és hajnácskői birtok értéktelen részecskékre fog szétesni. De még ha Dejerdin olyan gazdag volna is, hogy Zabolát és Gyulatelkét pénzért kibővíthetné, nehezen talál erdélyi nemest vagy székelyt, aki a saját birtokát eladja.

Dejerdinnek is sok gyermeke van, valószínű, hogy a mágnások szokása szerint az elsőszülöttnak akar kedvezni. A másodszülött Ilonával, a címmel és bátyjával aligha lakhat ennél. Az együttlakás egyébként is kellemetlen szokott lenni.

Ő sem segíthet a lányon, hiszen 40 ezer forint adóssága van, Szentpált, Borgót elfoglalták, értéktárgyait eladták.

Még fia életében Brassóban az Úrasszony ezreket költött. Már özvegyen, a kuruc időkben nyugodtan megmaradhatott volna Brassóban, hiszen császárhű férje miatt a németek, Rákóczi-párti apja miatt a kurucok megkímélték volna. Élhetett volna Erdélyben, és akkor birtokolná Bethlen minden javadalmát. De még a szentmiklósi kulcsárt is fel akarta akasztatni, mert az Bethlen feleségének bort akart küldeni Szebenbe. Otthagyta a szép beregszászi szőlőt, amikor Moldvából hazajött, azonnal elkülönítette magát a Bethlen családtól. Bethlen megfelelő intézkedéseket tett a két család javainak megmentésére, de ő azokat felrúgta. Törvénytelenésekre biztatta Dejerdint, amivel csak saját gyermekeinek ártott, hiszen Isten és a császár is az igazságot fogja pártfogolni.

Intézkedése szerint József mindent megadott volna az unokáknak és Ilonának is, ami jár nekik. Az a 7000 forint, amit az Úrasszony emleget, csak 6000 volt. A felét megkapták Galambosék, a feléről intézkedik az ő végrendelete.

Az Úrasszony részéről elsősorban az alábbiakban kell az igazság:

1. A fia után maradt ingóságokat, okiratokat stb. adja vissza, állatot, lovat ugyancsak, hogy az a három unoka között egyenlően elosztható legyen, ugyanígy a zabolai és gyulatelki ingóságokat, hiszen ő Mihály fiának és Galambosné lányának minden anyai javakat kiadott a sajátjából, ezenkívül csak az Úrasszonynak a Bethlen házba való bevezetése belekerült 5-6 ezer forintjába.

2. Figyelembe kell venni, hogy az Úrasszony özvegyisége idején hogyan viselte gondját Zabolának és Szentmiklósnak meg a többi birtoknak; ebből megítélheti önmagát.

3. Alkalmazkodjék a körülményekhez. A következő tanácsokat adja:

1. A zabolai és gyulatelki birtokokat úgy osszák fel, hogy Gyulatelke néhány zabolai jobbággal együtt legyen egy harmad az egyik leány számára.

2. Zabola Istvánnak és az egyik leánynak jusson, a ház Istvánnak. Ami magyarországi birtok apai és anyai örökségből a három árvára jut, István és Borbála engedje kölcsön Ilonának, részint az ő erdélyi részbirtokai fejében, részint (ha e házasság létrejön), érintetlenül hagyva utódlási jogukat. Bécs, 1714. október 16. (Bethlen Miklós levelezése II, 1344–1345. Kulcsár Péter fordítása.)

2) Bethlen Miklós Bécsben, 1716. július 8-án írt végrendeletének unokáira, Bethlen Mihály és Vay Erzsébet fiára, Istvánra, illetve lányaikra, Borbálára és Ilonára vonatkozó döntései

Elöljáróban hangsúlyozza a hagyatkozó, hogy élete radikálisan változó körülményei miatt eddig már az ötödik végrendeletet volt kénytelen írni. Korábban 1702. és 1703. július 1-jén írt Gyulafehérvárott, melyet aztán szebeni fogsága vége felé, 1708. április 24-én felvett, és az akkori időkhöz szabta. Ezután Bécsben, 1715. április 24-én azt is felvette és azzal az előzőket érvénytelenítette. Ez év május 25-én kelt levelében arról értesíti feleségét, hogy Intze István viszi az új testamentumot Erdélybe. Ettől az időponttól egészen haláláig számos levélben érinti, magyarázza a Bethlen Mihály-gyermekekre vonatkozó döntéseinek okát: hogy a gyermekeket ne érje kár, jogos örökségükhöz jussanak hozzá idejében, s nehogy az unokák nem megfelelő viselkedésükkel, engedetlenségükkel, iskolázási hiányokkal, valamint anyjuk, Vay Erzsébet szülői alkalmatlanságával felborítsák a Bethlen ház nyugalmit, anyagi kárt okozzanak maguknak és a nagyszülőknek, s főleg ne sértsék meg Bethlen József, a Mihály öccse örökösödési jogainak érvényesülését. S anyjuk se tudja a Bethlenek ellen feltüzelní őket.

„[5.][...] De fel tétetnek egjszersmind az Charitativa Legalis ratioj a' Bethlen Istok és Borbára, Ilona Husztban való ott leiratott successiójának; Melly successio az én Atyai jo akaratombol, és az Atyafiak Szeretetitől függ inkább, mint sem az Világi Törvénytől; Mert az szerint penes novum

Contractum Cameralem, vel Donationem Caesaream, Josef és az három leányom<é> csak az Huszti Jozságba Donataria, és nékem sem lehetne de vigore Juris Mundani disponálnom felölle. De mint Atya irom, és sub Violationis Testamenti, quod ad mea Bona Transylvania acquisita hagyom. Ne élylen Josef és a' Leányim azzal a' Jussal, hanem részesítsék a' szerint az én Dispositiom szerint a' Bethlen Mihály Gjermekét Husztba. Ugj álgja meg őket az Isten. Egi Casust excipialok. Hogj ha Istók az én Testamentumomot, és az eö személyéről, és Házosságáról tett Atyai Dispositiomot meg háborittaná, és az én Házamba Tüzet gjujtana, mint erről irtam ide alább Puncto 14to. Hoc Casu, semmi közü Huszthoz. De ugjis Borbára s-Ilonának, tudni illik, ha eok jók és a' gonoszba Istoknak Társai nem lesznek, az a 8/m [nyolcezer] forint adodgjék meg Joseftől. Ez igen meritalis Dispositiom ez aránt az ötödik Punctum arant.

[...]

14. A 14dikis stal. Hozzá tévén aztis, a' mit ide fellyebb az 5dik Punctumra irtam Istók és Huszt arant. Eztis: Hogjha Istok ezt meghaborítja, és az említett üdö előtt osztozik, gázol, ahhoz se bizzék semmitis, a' mit a' Res Mobilisekről puncto 1. az eö javára ide alább irtam. Semmit se tartozzék abból a' Battja adni néki. Hanem az Erdélyi Jozságokbéli reszet cum onere illo triplo in 2do Puncto superius specificatio, ad ipsius Portionem quoque pro portionato. Isten ettől a' gonosztól oja őket. Azomba Kamarásról ide alább tettem le elmemet Istoknak nagyobb hasznával. Melly ha Josefnek és a' Divisoroknak tettik Testamentaria Dispositionis vim habeat.

15. A 15dik már meg lett a' mint lehetett. Ha fogjatkozás van benne, tulajdonítsák az edes Onokaim a nehéz üdönek, és az Annyoknak. Vaj Ersebet Aszszonnak."

[...]

„Következik Res mobilessemről valo Dispositio.

1. Üdvezült Bethlen Mihály Fiamnak Lora valo szerszamomnak felet regen oda adtam vólt, felet Josefnek tartván akkor. Tizenkét öreg egjbe járó szép tisztességes egjbe járó [!] ezüst Pohártis adtam, ezüst Soo tartotis, Kalantis. Tangjért Onot Anno 1703. néki részébe On Tálat, Csészét, Mosdo medenczét is adtam &c. Hová tette a' Felessége, eö tudgja. Igérttem vólt még néki egj Ezüst Mosdo medenczét korsostól. Es 12. Ezüst Csészét részébe. A' Juhokbólis, Ökrökbőlis ki adtam vólt részét, mihelt meg házosodott, és Annya Jozságát kezébe bocsátottam. Annak felette mégis in Anno 1712. Ugj tettik (meg van nállok az osztózás Regestrum) fel osztottam a' Felességem és Gjermekim között

a' mi menes és lábós marha meg maradt vólt. Es a' Bethlen Mihály Gjermeki részét kiadták az Annyok, Vaj Ersebet Aszszony kezébe. Hova tette, maga tudgja. De mégis ez a' rendelésem. Hogj ha Istok az én rendelésimhez, signanter a' Tavallyi 24. Aprilisi Testamentum 14dik Punctumához, es ezekhez a' mostaniakhoz tartya magát, es Josephet nemcsak Báttjának, hanem Attjának tartya, es az eö hirével hazosodik. Ugj Josefis tartozzék a' köz minnyajok Joszága és alkalmatosságából, mintha Fia volna, Házasságra készíteni. Ugj a' mint az eö akkori értékek, és rendek engedi. Es 12 Pohár. 12 Csésze. Annyi Kalánt. Egj ezüst mosdo medenczét, Korsot. Egj ezüst Soo Tartot adni. On szerszam &tc.

Annak felette valamennyi Lábós marha, Juh, Ménes, Méh, Sertés. Bor és Gabona akkor az Erdélyi joszágimba leszen, harmad részét Istoknak adni, hadd kezdhessen tisztességesen a' Gazdasághoz."

„Hazaimról való rendelésem.

1. A' Szent Miklosi Ház a' Decretum szerintis Josefé. Istok fel se tegye, sub poena Exhaeredationis, hogj Koczka szeltet csinállyon Hazból, Joszágból, mint láttam nemelly bolond osztozásokat.

2. A Fejérvári Ház látom, oda vagjon már.

3. Az Huszti Vár és Udvarház Gjötrem, mind az által, ha valaha Josef és Istok békével birhatnák Husztot, ugjan csak Josefet illeti a' Fejér ház. A Várat oszthattják, ha mi részét eök birhattják.

4. Taraczköz tudni való dolog, Josefé, mind a' Magyar Országi Joszággal edgjütt. Az, mint a' Zabolai, Istoké a' nényyeivel.¹³⁶

5. Tordai, Szent Pali, Szilvasi, Sardi, Kamarasi Joszág és Curiak Istoké. De:

6. Kamarásról különös gondolkodásomat, mint hogj Tanács inkább, mint sem Testamentum, ide alább írtam meg, mindazonáltal ha Josefnek és a' Divisoroknak tettik, tartozzék Istok melleje állani, sub poena Violationis Testamenti, et amissionis Portionis in Huszt, et aliis meis Bonis acquisitis Transylvanicis."

„Josef és Istok Gjermekim osztozásarol valo gondolkodásom, Es Tanács Adásom a' Gjermekimnek és Divisoroknak.

[...]

Szent Pál kicsid, Székelly Joszág. Másként örökös, Istoknak Zabolára nézve keze ugjibe vagjon, s hasznos.

[...] Tordánn Piacz, Mészárszék, Negj Too, Pisztrang, Rak. Havas. Kamaráson 2 Too. Szép erdők. Sárdon, Szilvásonn sok erdő.

¹³⁶ Ti. Bethlen Miklós még nem férjezett lányaival, Ágnessel és Klárával.

Mindenütt Vadászó helyly, Madár &c. En Tordann, Kamaráson mindenkor jobban eltem <Kamarasonn>, mint sem Szent Miklosonn. Meg láztott az Asztalomonn; Kis Bányán, Borgon, Okloson Fűrész. Sok nincsen Szent Mikloson, a' mi imitt. Kivált a' Fa nehéz. Szent Palattis szép Toó, sok Erdő. Pisztrang &c.

A Szent Miklosi Cserepet nem főzi meg a' Szakács. Azért sok Fő Törésem után arra hömpölyödöm, hogj igj leszen mindenik Fiamnak jobb.

Szent Miklosi, Kápolnai, Medvési, Szászvöllgyi, Jobbágj és határ. Örményes, Kapus, Lupsának fele. Kamarás, Borgo, Szöcs. Husztnak fele. Taraczköz és Magyar Országi Joszágh Josephé.

Tordai, Szilvási, Sárdi, Szent Páli, Gancsi, Husztnak fele, Lupsanak fele. Bényi cum filialibus és egész határ, Szent Iványi Portio, Szölő &c. Aequatis aequandis mind a' kettőnek legyen Istoké. Tsinálhat házat Bényénn, Zabolannis leszen Joszága, vagj Gjulatelkén Úr lehet, ha Isten akarja.

Ha a' Bethlenek emberei lesznek az Apafi Joszágnak, abból Josef, Istokis kap, és sokat meg jobbithatnak ezekbe ketten magok között azzal. Talám Isten másutt is ad. Nekem az Apámról, Anyámról csak 240 ház Jobbágjom jött, most Ezernélis több van. Orate, laborate, Chari Filii."

„Fejervari Testamentumomból valo Excerptak

1. Hogyha Isten az én Háزامot avval látogatná, hogj mind Fiaim s Leanyim sine semine el töröltetnének: A Máramarosi és Magyar Országi minden keresmény Joszágom Huszton kivüll legyen Redei László maradekié. Mert Husztról más formában vagyon gondolkodásom. Az Erdélyi keresményembőlis Sárdi, Szomordoki legyen Redei Lászlóé és Maradekie.

[...]

3. Mivel Szent Miklos Bethlen, es csak Fiu Agon járó Joszág: Azért ha az én Fiaim magtalan meg halnának. Kötöm az Szent miklosi Háزامot Joszágomot Julia, Agnes, Clara Leanyimnak, és a Bethlen Mihaly Fiam Leany Maradékinak, Bethlen Samuel es Bethlen János öcsém Uramék maradeki ellen Ezer Aranyig Inscriptioba. Ha penig eő kegyelmeknek az én Fiu Agon lévő Lineámnál elébb deficialnának in Virili Sexu: Es a Bethlen Ferenc Lineaja succedalna, azok ellen 1500 Aranyig. Hogj míg annyit a' Leanyoknak nem deponálnak, ki ne vethessék őket belölle. Ha penig mind ezek fatalite hirtelen (kit Isten ne adgjon) az én Linéámnál elébb deficialnának, és a' Fiscus lenne a Haeres, a' Fiscus Tartozzék

2000 Aranyot deponálni, ante apprehensionem a' Legataria Leany Agnak. Annál inkább mind ezek in suo vigore legjenek, ha az én Leányim még akkor hajadonn volnának.

4. Ezt pedig ilyen okon. Hogy Szent Mikloson egy roszt, semmire kellő negj szobából, egy kis boltból álló pusztá Házát találtam én; Es ex Fundamento építettem azt a' Kastélt s Malmot; Es szép sok Szölyöttis mind, mert a' melly Öss kicsiny szöly volt a' Kápolnai Hataron, az el sülyyedett, és ott minden szöly Uj, én Munkam, Szent Iványonnis a' Nagjobbik majorság szöly ujis, én munkam. Ezeket pedig minden más keresmény és Felességeim Joszáginak az ereje, és sok ezer forint vitte véghez, kinek számát bizony nem tudom, csinállyonn akarki olyan fatlan, követlen helyenn hasonlot, és akkor tegjen Iteletet rolla.

5. Sött a' Vajda Kamarasi és Szent Pali Joszagimbannis (amivel hogj azok Fiu Agon jarnak elébb, és annak defectusán szállanak a' Leány Agra) hagjok közelebb való Punctumban fel tett legatariaknak 1000 Tallerig való Just, Bethlen Samuel és Janos maradéki ellen, mellyetis a' Jo Atyamfiai eö kglmek nem neheztelhetnek, ha meg tekintik mind Kamarásonn, Tordánn a' sok Házokon, Szölyökön, Tókon, Malmokon való Epitteseimet, mellyek Isten jo vóltából mind az én, és Felességeim Veritékünk Gjümölcsei, és semmi sincs az helyenél egjébb, a' mi az Atyámról maradt volna réám.

6. Valami Búza vagj Gabona Arrával, vagj Portiobeli pénzél az én magam Jobbágjim Halálomkor adosok találnak lenni, harmadát el kell nekik engedni. A Korcsomárosokot mindazáltal ide nem értvén a' bor árrá iránt.

7. Temetésem minden Pompa nélkül, keresztyéni alázatossággal legjen. Czémer, Zászló, Öltöztetett Lo, Bársony helljénegy Vas [börténében viselt bilincs] legjen a Koposomonn által téve, azt a' Czémert adta Isten s Világ énnékem. Ugy tudom, a' Fogarasi Vasom még meg vagjonn, ha meg vagjonn, azt, ha nem, találnak mást, de el kövessék, ha jónak itilik. Es Redei Julia mellé temessenek."

(Bethlen Miklós levelezése, II, 1358–1363.)

IV.

1) Vay Ádám örököseinek szerződése a Feledi Jászágrról – Feled, 1717. május 5. (Kivonat, 1735-ös másolat.)

Extractus

Contractus inter successores quondam Adamo Vayianos Anno 1717. die 5ta Mensis Maii in Possessione Feled imiti.

Mi, Gróf Széki Teleki Pál, Tekintetes és Nagyságos Gyerő-Monostori Kemény Simon Vram házas társának, Tekéntetes és Nagyságos Vay Anna Aszszonynak, és kedves Feleségemnek, Gróf Vay Kata Aszszonynak Plenipontentiariussa, L[iptó] Sz[ent] Miklósi Pongrácz György, Tekintetes és Nagyságos Iffiabbik Vay Adam Fiam Vramnak, hasonlóképpen legitimus Plenipontentiariussa; Ismét Vay Erzsébet Tekintetes Nagyságos Dusárdin Ferencz Vram, Felséges Romai Császár és Koronás Királyunk, Kegyelmes Vrunk Őfelsége Colonellusa Házas Társa és Vay Judith, néhai Tekintetes Nemzetes Kis Rédei Rédei Mihály édes Vram meg maradtott Özvegye, Adjuk emlékezetről mindeneknek, a' kiknek illik: Hogy etc., etc.

Negyedszer. A felől denotalt Feledi Curiából, pertinentiájiból és malombúl Vécsei Familia számára excindált rata medietasnak adjustatioja pedig citra incommodum unius aut alterius partis malterint nem inteztethetvén, alkudtunk meg mi négy Atyafiak Vay Erzsébet Aszszony kedves Atyáncfiával in toto hat száz Rhénes forintokban, a' melyeket emlétett Vay Erzsébet defectu absque omni percipiálván és leválván, vigore praesentium meg írt Öcsém Vay Adam vramot és Kemény Simonné, Gróf Teleki Pálné és Rédey Mihályné Öcsém Aszszonyokat quietálok is. Etc., etc.

Mely premitált mód szerint lett amicabilis Transactionkat és Contractusunkat in majus robur & fidei evidentiam Saját kezünk írásával és Pecséteinket is futura pro Cautela meg erősítettük. In Possessione Feled die 5ta May, Anni 1717.

Correcta per nos

Collonellusné Vayi Ersébet mpr. Locum sigilli

Gróf Teleki Pál mpr. Locum Sigilli

Pongracz György mpr. Locum Sigilli

Coram me Andrea Török de Szendrő mpr. Locum sigilli

Coram me Emerico Szent Péteri mpr. Locum sigilli

Coram me Francisco Aszalay mpr. Locum sigilli

Vertatur

Copiam praesentem suo vero & genuino Originali convenire, eidemque in omnibus punctis, ac clausulis Confertinem esse praesentibus testor Pesthini die 16ta Anno Domini 1735.

Ladislaus Olasz Assessore.

Arva Vay Judit mpr.

(MOL, O 18, 356 cs., 661–662.)

2.

Valószínűleg ugyanekkor kötött egyezés alapul azon az „1717dik esztendőben lett Transactio”-ról készült az a szakadozott, foltos, nehezen követhető töredékes másolaton, amelyben Vay Erzsébet, Dujardin János Ferenc özvegye, Vay Anna, ifj. Kemény Simon özvegye, valamint Kata és Judit, Teleki Pál és Wass Dániel felesége: „Magok előtt viselvén mind az Atyafiságnak szoros kötelességét, s egymáshoz való szeretetet, mind pedig tovább való költséget és fáradságot, sőt könnyen megtörténhető haragot kívánván eltávoztatni, azminemű darab jószágoktól Vay Erzsébet asszony két ízben elesett, úgymint egyszer Báró Vecsey Sándor Uram őkegyelme által instituált processusunk alkalmatosságával, máskor pedig a Kamara a kerei és kazai jószáginkat elvette volna, azokat így bonificáljuk”: *olyan helyen, ahol Vay Erzsébetnek alkalmas és kényelmes lesz, megfelelőt fognak adni.*

(MOL, P 2257, Vay cs. lt., 158. d. 174–175.)

V.

Tanúvallatások Vay Ádám birtokainak és ingóságainak sorsáról

A Vay Ádám első házasságából származó gyermekei 1723 júniusában vizsgálatot indítatnak arról, hogy az anyjokról rájuk maradt ékszerekkel, vagyontárgyakkal, ingóságokkal és ingatlanokkal, állatokkal hogyan gazdálkodott apjuk, illetve mostohaanyjuk mire tette rá ezek közül a kezét, mi volt a második feleség vagyoni helyzete a Vay Ádámmal kötött házassága előtt, s hogyan gyarapodott az előkelő házasság révén. Első lépésként június 3-án Madarassy György, Gömör vármegye szolgabírája esküdttársával, Csák Istvánnal a Feled nevű helységben „az Nagyságos Dusárdin Ferenc uram Önagysága Hitves Társa requisitójára”, Nébert György alispán „commissiója mellett peragaltam az előmbe adatott Deutrumok Punctumira...” E töredékben ránk maradt vizsgálatban főként az alább olvasható őszi vallatás témáját érintik, a munkácsi várban Zay Anna által feltörtetett levelesládáról,¹³⁷ s Fekete Erzsébet ékszereiről.

¹³⁷ Kelemen Lajos közlése szerint e ládák visszaszerzéséről a Vay gyermekek 1716. február 4-én Kendilónán öt pontból álló szerződést kötöttek. Ebből kitűnik, hogy a levelesládákat ifjabb Vay Ádám Ilyvo (Lwow) városában, a Domokos-rendi apácák kolostorában helyezte biztonságba. Zay Anna egy 1719. okt. 3-án kelt levele szerint akkor még ott voltak. Vö. KELEMEN Lajos, *A kuruc Vay Ádám családi főljegyzései = Uő, Művelődéstörténeti tanulmányok (I.)*, sajtó alá rendezte, szerkesztette, a bevezető tanulmányokat és a jegyzeteket írta Sas Péter, Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó, 2006, 369.

Itt is felteszik a kérdést hogy a tanú hallotta-e hogy Vay Ádám azt mondta második feleségének: „Miért nem rakod mind egy cseppig elől első Feleségemtől maradt arany s ezüst és egyéb marhákat és portékákat?” (134b)

1) Tanúvallatás 1723. november 1-jén arról, hogy Zay Anna feltörette-e Vay Erzsébet Munkácson őrzött ládáit

Tudod-é, „Hogy az elmúlt Revolutio vége felé Munkácson Vay Ádám Uram üdösb Leánya, mostani Colonellusné Asszonyomnak Őnagyságának Leveles ládáit fölnyitni; kárt benne tettek vagy nem tettek, revidealni parancsolta volna, azon alkalmatossággal az Iványi Fekete Familiát illető Levelek amely ládában vóltanak, említett Vay Ádám Uram hijánosnak látván, kemény és haragos szóval a Fatenstől, hol legyenek, tudakozta volna. Arra a Fatens felelt, hogy az Asszony szedett ki belőlök bizonyos számú leveleket, melyeknek hollétit ugyan a Fatens megmondotta. Azon ládát említett Vay Ádám Uram a Fatenssel megnyitatta, és egy alkalmas vászon Tarisnyát kivéven, reá volt írva Zay Anna Asszony neve, és hogy őkegyelmét és gyermekeit illető levelek voltak azon sacskóban, melyet Vay Ádám Uram meglátván, sohajtva mondá: »Istenem! Istenem!« És ezen szavaira az Asszony béérkezhén, mondá Vay Ádám Uram: »Mit csinálsz, szívem? Gyermekeimnek kárt, magadnak hasznót azon levelekkel nem csinálsz! Mi közöd a Kornis, Fekete, Zoltán, Lórántffy Familiák leveleihez?« Adván azon leveleket sacskóstul fölülemlétt Vay Ádám Uram ugyanott említett Colonellusné Asszonyomnak kezében, melyeket viszont fölülemlített Zay Anna Asszony erőszakosan az Őnagysága keziből kivett. Ezalatt Vay Ádám Uram az házból ki menvén mondotta (salvis auribus): »Űsse a kő leveleteket!« Követvén csakhamar Őkegyelmét Vay Erzsébet Asszony, mondotta: »No, édes fiam, hová tettétek a leveleket?« Melyre felelt a sokszor említett Asszony Őnagysága, hogy, úgymond, »az Asszony előbbeni helyére, a maga ládjába tőtte volna«, kire viszont Vay Ádám Uram felelt: »Édes Gyermezem! ha csak három-négy nap alatt meg nem halok, kezetekben adom azon leveleket.«”

[...]

„Tudja-é avagy hallotta-é? Hogy néhai Vay Ádám Uram leányi amaz asszony édeiben s mind özvegységiben leány Vay Örszibet akkor a Groff Bethlen Mihálné, Vay Anna Bárány Kemény Simonné Asszonyomék kinházasításokra és más egyéb szükségekre felesel adósította magát, mostani Özvegye [Zay Anna] fizette légyen ki azon ennyihány ezerből álló summát, és ezen kifizetett adósságoknak számát

positive vallja meg a Tanú, signanter pedig Vais [Weisz], Begany Lenard Uram, Korponai János Uraimék-e, úgy dosok fine is mennyi volt, mindeket kölemb-kölemb, hasonlóképp: mostani Balázs Uram egy palástért, úgy egy korponai Zsidónak bizonyos köves portékáét vagy gyöngyért mennyit tett le a Nevezett Özvegy?" [...]

A tanú, aki az idő tájt Vay Ádám uramat szolgálta, elmondta, hogy „... Leányának, Bethlen Mihálné Asszonnak kiházásításakor György Uramnál mintegy 3000 huszonöt tallérig, Begány Lénárt Uramnál mintegy 600 forintot felül eladósította magát” [...]

Másik tanú ugyancsak azt vallja: „Tudja bizonyosan, hogy Vay Ádám Uram Leányi kiházásítására, de főképpen Bethlem Mihálnak nagy adósságban ejtette magát, és emlékezik arra is, hogy ugyan azon adósságokat nagyobb részint Zay Anna Asszony fizette meg.”

Kérdezik a tanúkat Vay Ádám lábasjóságairól is: Mire Vay Ádám utóbbi „... házas Társát elvette, akkoron mind minesse, mind gulyája volt, s midőn Moldvában hajtattott, éppen sok, de számát nem tudja”.

Együttal tanúsítják azt is, hogy Vay Ádám Thököly pártjára kényszerítette, s egy ideig vasban is tartották, és a kuruc vezér fogságából való szabadulásáért 1000 anyat tett le, és Fekete Erzsébetről rámaradt értékeit pedig a kamara számára foglalták le s vitték el Ajnácskőből.

Amikor a Moldvába kimenekített marhákat visszaterelték, „Vay Ádám uram első feleségétől való gyermekei magok között felosztották, de mennyi jutott egy részre, azt nem tudja” megmondani a tanú. (71b)

A tanú Vay Ádám szájából hallotta, hogy „Leány kiházásítására Besztercín lakozó Veis György Uramnak adósságban esett”. (72)

Vay Ádám elfogatásáról az egyik tanú az apjától úgy hallotta az apjától, „hogy Kaprara Generalis Uramnak Vay Ádám Uram egy levelet ért volna. Kit Thököly intercipiált, és ezért esett megfogatása.” (72b)

A tanú hallotta „magától Vay Ádám uramtól, hogy Felesége, Fekete Örszét portékáját a Nemes Kamara emberei, úgymint tizenkilenc ládáját Ajnácskőből vették el és azon ládákban bizony szám Gyöngyes Portikát és egy bizonyos drága rubint gyűroit.” (uo.)

„Hallotta ezen fátens maga rimaszombati házánál, hogy Veis György Uramnak fia Rédey Mihály uramtól mint Vay Ádám-vejtől praetendált 3000 frt adósságot, melyet Vay Ádám csinálta leánya kiházásításakor.” (uo.)

2) 1724. december 6.

Ifj. Vay Ádám, Vay Erzsébet, „condam Baronis a Colonelli Domini Francisci Duzardin, Anna Vay, condam Baronis Simonis Kemény de Gyerő Monostor relictam viduam”, illetve S. R. I. Comitis Teleky de Szék, ac Judita Vay, Spect. et Cris Danielis Vas de Czege” által kezdeményezett tanúvallatás Iványi Fekete Erzsébet minden javairól. (76–91.)

Az örökösök főleg afelől érdeklődnek, hogy Vay Ádám első felesége minemű státusban, vagyis anyagi helyzetben volt akkor, amikor házasságuk megkötöttett: „Mennyi arany, ezüst marhái, drága kövei, lóra való szerszámjai, fegyverei, drága köntöse, Gyöngyei és más belső értékei, melyek édes atyjárúl, anyjárúl vagy másrúl reászállottak volna? Ezeken kívül minémő és mennyi ön és réz edényei voltak.”

Másodszor: Tudja-e a tanú, „hogyan Vay Ádám Uram Tökeli édeiben való kurucságáért akkori jó emlékeztető Felesége ajnácskői egész Jóságát a Pozsonyi Nemes Kamarával elfoglaltatta, és mindennemő res mobilisít is, úgy ládabéli portékáját? Azok között minémű Arany, Ezüst, drágakövek, gyöngyek, gyöngyes párták és Clenodiumok lehettenek? Nevezetesen egész Rubintbúl kimetszett pecsítés gyűrő volt-é, és azon gyűrőt Vay Ádám Uram mire becsülte, hallotta-é a tanú az őkegyelme szájából?” (77b)

Ezekon kívül még feltették a következő kérdéseket is: A Kamara meddig bírta ezeket az ékszereket, tárgyakat? Amikor Vay Ádám a bécsújhelyi fogságát töltötte, a Kamara elfoglalta-e az ajnácskői jóságot, s meddig rendelkezett azzal?

Felesége halála után mennyi gulyája, ménese, ökrei, juhái, sertésnyája és egyéb értékei maradtak?

„Tudnak-e, hallottak-e arról, hogy néhai Vay Ádám vagy Zay Anna Asszony Iványi Fekete Örsébetrúl maradt ezüst és arany marhákbúl valamelyest, más ezüst és arany marhákért elcserélte volna, vagy pedig elrontattatván, maga számára mást csináltatott volna belőle?” (uo.)

Tudja-e, látta-e, avagy hallotta-e, hogy „Néhai Vay Ádám Uram Lengyelországban lett bémeneteliben első feleségint néhai Iványi Fekete Örsébet Asszont s ugyanattúl származott árváit concernáló micsoda arany, ezüst, drágakő, gyöngy marháit vitt bé Lengyelországban?

És hogy Vay Ádám Uram öszveháborodott volna Zay Anna asszonnyal, azt mondván néké: »Mírt nem rakod mind el[ő] első feleségemröl maradt Arany, Ezüst és egyib marhákat?«

Látta-é „valamely munka nélkül való drága köveket? Kít öreg Gyémántot, egy gyémántos arany keresztet, és azokat jóféle Gyémánt

köveknék hallotta”-e a tanú lenni? S níhai „Vay Ádám Uramtól, kivált Bácsben jártában azok mire becsülttettenek”? (78.)

Van-e tudomása arról a tanúnak, hogy néhai Iványi Fekete Erzsébet asszony „halálos betegségben feküdvén hívatta volna néhai Nemzetes Vitézlő Mocsári Balázs Uramat magához a testamentumnak megíratása kedvéért?” Vagy hallotta-e azt Mocsári Balázstól, hogy „azon testamentumot őkegyelme érta és maga is subscribálta volna említett Mocsári Uram?” Vagy hallotta-e őtőle, hogy végrendeletben van olyan pont, amely károokra célozna az Exponenseknék? [A jegyző által latin nyelvre lefordított válaszokból inkább általánosságok olvashatók ki, konkrétumokra általában nem tudnak felelni.]

3) 1725. szeptember

1725. szept. Vay Sámuel Uram és anyjával, Zay Anna Asszonnyal valo contractus

Vay Sámuel és anyja arra kötik magukat, hogy midőn iványi Fekete Erzsébet maradékai kívánni fogják, tartoznak bírák és tanúk előtt juramentumot letenni, hogy: „mindenféle leveleket, valamelyek nálunk találtatnak, avagy másutt is tudhatnánk azokat lenni, revelálunk és producálunk, és ami nevezetesen az feljebb említet néhai Fekete Erzsébet asszony, úgy Feledi és Lórántffy familiák jószágait illetőknek azon Bírák Uramék által találtatnak, in originali őkegyelmek kezében resignáljuk”. Amelyek pedig Vay Ádámra és Zay Annára vonatkoznak, azokat hiteles másolatban kiadják.

Hasonlóképpen járnak el, ha valami portékák Fekete Erzsébetet illetik: „ha mi ezüst, arany portékák és akármi névvel nevezendő Klenodiumok s drága morhák maradtak volna, amennyire fogjuk tudhatni, minémű s menynyi maradt, hová lett, és ki által distraháltatott, avagy zálogban, vagyis depositumban kinél hagyattatott vagy cseréltetett, hasonló Juramentum alatt reveláljuk, és ha mi kezünknel találtathatnék, kiadjuk, s producáljuk, ide értvén azon két követ és keresztet is, melyet Fekete Erzsébet Asszony maradékinak kézhez adtunk, ha el nem cseréltettenek-é?”

Egyéb pénzügyekről és állatok elosztásáról is megállapodnak. Az aláírók: Kemény Simon özvegye, Vay Anna, Teleki Pál házastársa, Vay Kata, Néhai Oberster Duzárdin Ferenc özvegye, Vay Erzsébet, Wass Dániel, Vay Judit, Vay Sámuel és húga, ifjabb Gerhárd György felesége. Coram me: Ladislav Vay. (105–106.)

4) 1731. Vay Ádám négy lánya közötti osztozás

Az 1713-as osztozáskor néhai Vay Ádám Iványi Fekete Erzsébettől származó lányai, Dusardinné, Kemény Simonné, Teleki Pálné és Wass Dánielné ifjabbik Vay Ádámnak, aki akkor külső országban volt, kisebb részt adtak, de csak azért, hogy ha a fiú Magyarországon maradna, és a Fiscus lefoglalná a részét, azt ne tehesse.

Idős Vay Ádám Magyarországból való kimenetele után Kishartyánt Rédei Mihály vette kezéhez, s legalább négy évig bírta, mindjárt a kuruc háború után Kubinyi Imre volt alatta a praefectus, a királyi fiscus előtte másfél évig bírta, vallotta Szabó Balázs, Dujardinné 56 éves provisor.

Azt bizonyosan tudja a tanú, „hogy Dujardinné Őnagyságának, nem különben Wass Dánielné Őkegyelmének nagyobb s jobb portiók jutottak megírt jószágból, mintsem több osztozkodó Atyafiaknak, több ember volt és nagyobb adót fizettek” – utal a tanú a Hajnácskő körül levő uradalomra. Vay Ádám kimenetelét követően előbb Horváth Ferenc, a korábbi tisztartó irányította az uradalmat, de az örökösök egymással megháborodván, Rédei Mihály kivette a kezükből az egész jószágot, és négy évig ő volt a birtokos. [Valószínűleg Vay Ádám adósságai miatt tehette ezt, az örökösök valamilyen fokú egyetértésével.] (113.)

A tanú negyvenkét esztendeig a hajnácskői jószág valamelyik településén lakott, ezért emlékszik, hogy amikor Vay Ádám maradéki osztoztak, „a Feled nevű helység Dujardinné Asszonyomnak Őnagyságának húsz házhelye jutott, és egy kúria egészen; minthogy penig időjártával Báró Vecsey Sándor Uram Őnagysága feljebb írt helységnek hasonfelét kiváltotta, azért most nem többet, hanem tíz házhelyet és fél kúriát bér Őnagysága.” (116.)

A Simonyi nevű helységről vallják, hogy a Vay-örökösöknek ott huszonegy és fél házhelye van, ebből Dujardinnénak van három, hat jobbággyal, a többi Wass Dánielé. (120.)

Ifjabb Vay Ádám is kimenekült apjával Lengyelországba, de haza akart térni sógorával, Kemény Simonnal, ám annak felesége 1711 augusztusában gyermekszüléshez készülődött és nem tudtak elindulni, csak szeptember végén. Emiatt az apa, mindig gyanakodott hasonnevű fiára, hogy vallást vált és áttér Bécs pártjára, ezért elküldte őt Ilyvóba (Lvov, Lviv), mely kulcsos város német neve Lemberg.

(MOL, P 2257, Vay cs. lt., 158. cs.)

VI.

*Dusardin II. Ferenc és ifj. Vay Ádám egyezsége –
Feled, 1717. május 7.*

Mi L[iber] Baro Dusardin Ferencz, Felséges Romai Császár Kegyelmes Vrunck Őfelsége Actualis Lovas Colonellusa és L[iptó] Szent Miklossy Pongracz György, úgymint ifjabb Vay Ádám Fiam Uram Őkegyelmének Legitimus Plenipotentiarius. Adjuk emlékezetül mindeneknek, a' kiknek illik, hogy ez alább coramizáló közbírák előtt teszünk ilyen alkalmat és compositiót: Hogy tudniillik, a' minémű hét száz húsz id est 720 Rhénes forintokból álló adóssága emergált avagy fizetetlen maradt volt mindekkoráig Méltóságos Colonellus Uramnak Fiam, ifjabb Vay Ádám Urammal egyrészt az el mult 1715. esztendőben janariusban ineált alkalom; másrészt pedig a' tegnap előtti atyafiságos Transactio szerént, azon specificált pénzért nomine et titulo hypothecae, én, Pongrácz György virtute praedictae Plenipotentiae bocsátok az emlétett Vr Colonellus Uram, úgy Méltóságos Házas Társa és maradéki kezekben Nemes Nógrád Vármegyében Bodony névű faluban négy ház Jobbágyokat (amint, és kik alább fognak specificáltatni) cum universalis [?] suis appertinentiis terris scilicet arabilibus, foeneris, vineris az alább meg írt conditiók alatt et quidem.

Primo. Mivel ezen hét száz húsz forintnak száz ötven Rhénes forintja mégyen a' tegnap előtti Transactio szerént az Vecsey Vram által itt Feledben el foglaltatott curialis örökségnek bonificatiójaért Ifju Vay Adam Uramat illető quintalitors szerént, Méltóságos Colonellusné Vay Erzsébet Asszonynak; tehát valamidőn ezen száz ötven forintokat Ifjabb Vay Ádám Vram és legitimus successori le tészik a feljebb specificált négy ház jobbágyoknak egyikét tartozik az emlétett Colonellus Vram és Méltóságos házasság Társa, vagy successori kezekből, valamint kezekhez mégyen, cum universalis suis rebus et appertinentiis de facto ki bocsátani.

Secundo. A fenn maradt öt száz hetven Rhénes foréntokért pedig, ugyan az emlétett Bodony névű faluban bocsátok emlétett Úr Colonellus Uram Házasság Társa és successori kezében három ház Jobbágyokat, ilyen conditióval: hogy az mint az tegnap előtti Transactio szerént tíz Jobbágy személy és hatodfél sessio adattatott által Ifjabb Vay Ádám Vram részéről bizonyos kára bonificatiója végett Méltóságos Colonellusné Vay Erzsébet Asszonynak, ha midőn az emlétett Transactióban való modalitas szerént nem acceptálhatná az Bodonyban assignált hatodfél házhelyeket és személyeket, tehát eo in casu és per hoc ezen compositio szerént által adott

négy Jobbággyokkal és az említett Vr Colonellus Vram és Házás Társa nem contentáltathatván; az midőn a' következő Karácsony Innepig, Ifjabb Vay Ádám Vram, maga vagy Plenipotentariususa által Nemes Pest Vármegyében Acsa névű faluból tegnapelőtti Transactio szerént való adaequata excisioja, azon Jobbággyoknak és hatodfél ház helyeknek meg lészen, ezen mostan által adott és specificalt négy Jobbággyok helyében is hasonló modon légyen contentatiója, az feljebb specificalt pénzig nomine et titulo hypothecarum, az Vrnak Colonellus Uramnak, Méltóságos Házás Társának, avagy successorinak.

Ha pedig Ifjabb Vay Ádám Vram, maga, vagy Plenipotentariususa által, a' következő Karácsony Innepéig Erdélyből ki nem jöhetne és említett Colonellus Vram, Méltóságos Házás társa, vagy successori nem acceptálhatván a tegnapelőtti Transactio szerént specificált Bodonyi házhelyeket és embereket, praetensiója fenn maradna; illo in casu nem tartozik Méltóságos Colonellus Vram és Hazas Tarsa tovább várakozni; hanem propria etiam autoritate, ut supra Nemes Pest Vármegyében Acsa névű falujából vehetnek nomine et titulo hypothecae adaeqvata satisfactiót, az specificált hét száz húsz forint summának letételeig magoknak és legitimus successoroknak.

Elsőben is azért a Száz Ötven, id est 150 Rhenes foréntoknak le tételeig specificaltatik és assignaltatik zálog képpen: Bodonyi Jobbággy Varga Ádám, György, János, Márton fiaival, kölső és belső örökségével és négy vonó marhájával, másodsor Debnar János, András fiával és négy vonó marhájával, Badinszky Mattyas, Szenovrászky[?] György hat vonó marhájával, Badinszky Mattyas [!] négy vonó marhájával, ezek mind négyen kölső-belső örökségekkel, ezek in genarali summa in Rhenenses floreni 720.

Én is penig, feljebb megnevezett Felséges Vrnak Colonellusa Baro Dusardin Ferencz virtute praesentium Feleségemmel és successorimmal együtt obligáljuk magunkat, hogy valamidőn sokszor meg nevezett Ifjabb Vay Ádám Atyánkfia őkegyelme avagy successori a' feljebb specificált summát, akar együtt értve az hét száz húsz Rhenes foréntokat, akar különösen a száz Tallért, nékem, Feleségemnek, vagy successorimnak le tészik, avagy le tétetik, azt akar mi időben, absque omni Juris strepitu fel vészünk; ha penig én vagy Feleségem és successorim ezen hypothecarum pénzt modo supra specificato fel nem vétén, az nevezet szerént specificált Jobbággyokat sum suis universalis[?] rebus et appertinentiis kezünkűl ki nem bocsátaná[n]k, a' feljebb említett Zálogot avagy pénzt sequestrumban tévén, Ifju Vay Ádám Vram vagy successori

és azoknak Plenipotentiarius, propria saltem authoritate a supra specificált Zalogos Jóságot túlünk vissza foglalhassák, és foglaltathassák. Mely compositio közöttünk e szerént menvén véghez, annak erőségére, adjuk egymásnak ezen subscriptiónk és szokott pecsétünk által meg erősített contractualis Levelünket, pro futuro Testimonio et Cautela. Actum Feled, 7. Maii, Anno Domini 1717.

Correcta per nos

Dusardin Colonellus mpr., Locum Sigilli

Pongracz György mpr., Locum Sigilli Coram Nobis

Paulo Comite Teleki, mpr., Locum Sigilli

et Georgio Bényei, Nobili Persona mpr., Locum Sigilli

(MOL, O 18, 356. cs., 654–655.)

VII. Vay Erzsébet levelei és iratai

1) Vay Erzsébet elismervénye Vinczi Jánoshoz – Bethlenszentmiklós, 1706. november 4.

Néhány hónappal férje halála után árva Vay Erzsébet kint tartózkodott a Szebenben raboskodó Bethlen Miklós, és néhai férje, Bethlen Mihály szentmiklósi birtokán. Pénzügyi tranzakciójából kiderül, hogy valószínűleg ekkor már elhagyni készül Erdélyt, s azért van szüksége a hatökrös szekérre, amennyiben a háborús idők lecsendesedése mégsem tenné számára lehetővé, hogy helyben maradjon.

Kézírásával elismeri, „...hogyan ez mostani haboruságos időtől kenyszerítetten alkuttam és vettem hitelbe várás fejébe Vinczi János Uramtól hat ökröket, egy szekeret (kerekei foliók, tengelyei két első lőtsékekkel együtt vasasok), száz magyar forintokért és egy loert, mely lovat most őkegyelmének megis adtam, az meg írt száz forintnak pengig megadására obligalom magamat ez levelem által, hogy legfeljebb egy Esztendő eltelese alatt, ugyan mint esztendő ez mai napra őkegyelmének meg adom és contentalom ezüst pénzül, sőt, ha Isten ezeket a mostani haboru időket annyira lecsendesítene, hogy ez országban meg maradásom lehetne, a legközelebb következő 1707dik esztendőben esendő Szent György napjára őkegyelmét tartozzam magam és maradékom contentalni”.

Özvegy Bethlen Mihályné még kiköti, hogy ha „jövendőben is ez az most fenn forgo rez peng folyni találna, tartozzek Vinczi János Uramis az száz forintnak felét rez pénzül, felét peng ezüst pénzül el venni.”

Az ügy folytatásaként keletkezett 1707. január 3-án Vinczi János átvételi elismervénye arról, hogy „50 forintot adott meg Asszony önagysága rezpéngül”.

Vinczi János azonban hamarosan meghalt, mert 1707. május 5-én Krizsbai György adott nyugtát arról, hogy „Adott meg az Asszony Őnagysága Idvezült Vinczi János Uram adosságából Florenos 15//00. A deákoknak a tisztességtételért, restál még 35 Flor.”

2) Vay Erzsébet és Bethlen Miklós beregszászi szőlője

Ugyanebből az évből még az alábbiakat tudjuk meg özvegy Vay Erzsébet birtokainak sorsát illetően: ezúttal a Bethlen Miklós kezéből volt menyje kezelésébe került beregszászi szőlőről van szó, amelyet Bethlen még végrendeletében is érint: szerinte a menyje gondviseletlensége miatt ment tönkre az erdélyiek számára oly fontos hátteret biztosító magyarországi szőlőbirtok. A tanúk azonban inkább azt bizonyítják, hogy a szőlő állapotának leromlása Rhédey László gondatlansága miatt és az ő idején történt.

Derecskei János, Beregszász mezőváros jegyzője 1707. dec 19-én készített okirata szerint: A város jurátusai kimentek néhai gróf Bethlen Mihály megmaradt özvegye, „Vay Erzsébet Asszony Őnagysága kívánván Őnagysága tüllünk, hogy bizonyos atyámfiait bocsátanánk az Őnagysága Veresbegyen levü szőlejének megbecsülésére, hogy abban esett károkat Őnagysága ezen becsülletes emberek által oculáltatván, jövendőben tudhatná, kin és hol praetendálni” – ezért bocsátották ki főbíró Kemsei Sámuel, Csarodai Szabó Pétert, Szijjártó Mártont, esküdt bírakat; Darai Péter, Lakatos János, Szabó István, Surki György tanácsbelieket, hogy a szőlőt megsemmisítve, bizonyos embereket kikérdeztve, Szabó Benedek, Mészáros István, Egri János és Recze István vallották, hogy a szőlőt Rhédey László fogta fel művelésre, s megbecsülték, hogy jobb volt-e, mint most, illetve mennyi kárt szenvedett a pusztulás miatt. A megkérdezettek azt „fateálták”, hogy az a szőlő „egy cseppel sem volt jobb”, mint most, és jelenleg sem alábbvaló, mint amikor Rhédey László művelésbe vette.

Ugyanezt a kérdést már két hónappal korábban is feltették a beregszászi városvezetésnek. Akkor Kemsei Sámuel főbíró mellett Csécsi István és Szijjártó Márton esküdt bírák, valamint Dékány János, Csicseri Péter, Hadházi Szabó István, Pósalaki István tanácsbeliek kérdezték meg a korábban ott működött vincellérektől, hogy kinek a keze alatt lett parlaggá, s mennyivel vált értéktelenebbé a szőlő, mint amikor Bethlen Miklós Őnagysága részére „colálták”, vagyis művelték. Az első tanú, a negyven év körüli Dobos Pál, Bethlen Miklósnak vincellére lévén ekként tesz vallomást: „... azon szőlő szép épségben volt, csak szín bort is szűrtenek benne harminc hordóval; azonkívül vittek három kád szőlőt is Csarodára”. A parlagosodás Rhédey László

gazdálkodása alatt esett, legalább ötszáz forintnyi kárt szenvedett, minthogy Rhédeyn kívülsenki sem bírta azt a szőlőterületet.

A második tanú, Kováts, alias Munkátsi Pál, ötven év körüli. Az első tanú után ő vette át a vincellérkedést, jó és ép állapotban találta azt lenni, addig, míg Rhédey László birtokába nem jutott. Az elparlagosodás is akkor kezdődött, kb. négyszáz forintnyi kár esett benne, de ha többet mondana, akkor sem vétene a becslésben.

A harmadik tanú, a 40 év körüli Bencze István is arról tanúskodik, hogy korábban jobb állapotban volt a szőlő, mostanában parlagosodott el, mióta Darai (Darvai) Péter, akitől Bethlen e szőlőrészt (mely korábban Kemény János erdélyi fejedelem feleségéé, Lónyay Annáé is volt) megvásárolta – kezéből kiesett, egyre alább jutott, de hogy mi kár esett benne, azt, ritkán járva arra, nem tudja megbecsülni.

(MOL, P 1955, Bethlen-családtagok iratai, 7. cs., 41. tétel. Bethlen Mihály iratai.) [Valójában nem Bethlen Miklós fia, hanem egy korábban élt Bethlen Mihály iratai közé keveredve.]

Bethlen Miklós levelezéséből az is kiderül, hogy Darvai Péter és testvére, Ferenc 1694 májusában elismerték, négy évvel korábban a beregszászi szőlőért, amely a város határán található, a Veresbegy nevű hegyen, felvettek Rhédey Lászlótól 1400 forintot.

(Bethlen Miklós levelezése, II, 727.)

3)

Vay Erzsébet levele Vetsey Sándorhoz¹³⁸

1714. augusztus 2.

Ajánlom becsülettel való Atyafiságos szolgálatomat kedves Öcsém Uramnak, kegyelmednek.

Ajnácskőből datált kegyelmed becsületos levelit vévén, minémű dolgok aránt írjon, jól értem, minthogy pedig azon állapot az egész familiát illeti, és felelni egymás consensusa nélkül nem lehet, közöttünk költ szoros contractusnak ereje szerint. Azért kegyelmednek becsülettel kívántam tudtára adnom, várván Atyafiakot is ki Magyarországra, addig míg ki fognak jőni, kívánván kegyelmeddel is atyafiságoson a dolgot folytatni, várakozással lenni ne sajnáljon. Isten bennünket öszvehozván, mi is

¹³⁸ Ezen, Ajnácskő zálogból való kiváltásával kapcsolatos 1714-es tárgyalások annak a Vetsey Sándornak hasonnevű fiával folynak, aki iványi Fekete Erzsébet testvérét vette feleségül, s így megszerezte a várat, s egy ideig közösen birtokolta a Vayiakkal, de 1697-ben a kurucok megölték.

kívánjuk kegyelmeddel azt követni, az mit az kegyelmetek igazsága és az mi atyafiságos kötelességünk hoz magával el követni. Reménljük, kegyelmed is tőlünk egyebet nem kívánhatna. Kívánván továbbá, levelem találja friss jó egészségben kegyelmedet. Maradván kegyelmednek böcsülettel való szolgálója s atyjafia, nénje, Colonellusné Vaji Ersebet. manu propria

Datum Feled, die 2, Augusti 1714.

Címzés: Tekintetes és Nagyságos Vetsey Sándor Uramnak &c. Kedves Öcsém Uramnak, Őkegyelmének böcsülettel íram.

Ajnácskő.

Ugyanezen a napon, Serkén kelt levelével Vay Judit is felkeresi a címzettet, közelebbről érintvén a témát, mely részlettel megvilágíthatjuk testvére levelét is. „Kegyelmed levelit böcsülettel vettem. Minthogy mindnyájunkat illet ezen dolog, Isten rövid időn egybenhozván bennünket, részemről azmi kegyelmedet illetheti, kezünknel lévő Jóságából, azmint Uram Őkegyelme is kegyelmeteknek meg mondotta, nem ellenzem kiváltását, ha több atyafiai[m]nak is úgy fog tetszeni, tudván azt, hogy kegyelmed is kárunkat nem kívánja, hanem azon pör kezdetitől fogva való költségeket szegény Atyámnak és Nagy Anyámnak meg akarja térteni. Emellett kegyelmed atyafiságos meg találását nagy becsülettel és atyafisággal köszönöm kegyelmednek.”

(MOL, O 18., 356. cs. Acta Dujardiana, 110.)

4)

*Vay Erzsébet kezeslevele Kovács Tamás részére
Feled, 1726. október 12.*

Én, alább írt személy adom tudtára mindeneknek, azkiknek illik Nemes Neográd Vármegyében Also Bodony nevű helységben az zalogos jobbágyokat bírok Kedves Öcsém Vramtúl, azok közül Farkas Andris magát fel akasztotta, egy Pásztortúl le vágattatott, annakutánna el szökött; hogy azon Ház el ne pusztuljon, azon házhelyre szállítottam Kovács Tamást ily formán mind addig, valámíg a Bodonyban lakik, vagy néki tetszik lakása, addig Bodonyban lakjon, ha nem fog néki tetszeni, tehát csak addig lakjon Bodonyban. Tartozom néki az után rádi házhelyemet az kezében adni, s-oda szállítani, vagy más Jóságomban ő is tartozik engemet szolgálni, s-olyan szolgálattal, azmint kívánom: vincellérséggel, vagy más szolgálatot tenni, mint szegény Mesko Pál Vramtúl mint Földes Vrá túl

magát fel szabadítottatta, mostan pedig hozzám jött, mostani bodonyi Praedikátor Vramtúl az Parokhiárúl, kit az helység is tud. Datum Feled, Die 12. Octobris, Anno 1726.

Mindezekről adom magam saját kezem írásomat szokott Pecsétemmel meg erősítem. Arva Vai Örzsébet, manu propria, Locum Sigilli.

(MOL, O 18, 356. cs., Acta Dujardiana, 688.)

5)

Vay Erzsébet levelei Károlyi Sándorhoz

A)

Méltóságos Gyen[e]rális Uram.

Isten Nagyságod életét úri Méltóságos házával számos esztendeig virágoztassa, lelki-testi áldásával koronázza, ellenségin való győzedelemmel áldja, életét pedig Nagyságodnak az hadakozó időben oltalmazza az én Istenem, Nagyságodnak szívem szerint kívánom.

Méltóságos Úr, ez alázatos instantiámmal borulok Nagyságod lábaihoz, noha esmeretlen szolgálója vagyok Nagyságodnak, de biztatnak engemetis több árvákkal közlött Nagyságod irgalmassági és Istentől adatott Nagyságodban látható nagy magnanimitási.

Tudom, az én boldogtalan sorsom édes nevetetlen árva két fiam és két leánnyal nyilván vagyon Nagyságodnak tudtára. Az német fegyver előtt kellett kijönnöm nagy reménytelenül négy árváimmal búdosásra. Midőn Atyám uramat akartam késírni Désig, és akartam volna édes árváimra nézendő jószágokban fordulni vissza Désről, azon órában hozák Nagyságod levelét az úrnak, Atyám uramnak, őkegyelme vissza nem bocsátott édes árváim házokhoz. Hanem az én Istenem bűneimért méltán küldött bujdosni, s így fosztattam meg kevés javaimtól, s minden költség nélkül, mivel sem magam, sem emberem nem mehetett vissza, kevés javaimtól így maradtam el, és ez bujdosásomban, látja Isten, mind más ezen vármegyebeli becsületes embereknek kölcsön pénzekkel éltem mind magam s gyermekem, cselédem úgy ruháztam, ez keserves bujdosásomban már egyéb reménységem Isten után nincsen, hanem Isten Nagyságodat szerencsésen boldogítván kevély ellenségének szegényítésére. Erdélyben kegyelmes Urunk Őfelsége gratiájából szegény árváim Nagyatyjok és édes idvezült Uramról maradandó jószágocskájok, azkiből élhessek. Alázatos esedezéssel borulok Nagyságod lábaihoz, méltóztatás Nagyságod szegény árváimmal kegyes protectiója alá venni. Urunktól Őfelségétől kegyelmesen engedtetett jószágokkal tartson Nagyságod

gratiában, és legyen Nagyságod nékem árváimmal promotorom, hogy én is más boldogtalan árvákkal élhessek Nagyságod szárnyai alatt. Tudom, az én Istenem is nem felejtí jutalmát adni Nagyságodnak, melyért Istenem előtt való alázatos könyörgésemmel Nagyságodért, úri házáért emlékezni el nem mulatom.

Mivel bíztam Nagyságod kegyelmességéhez, beküldöttem Nemzetes Csató Mihály nevű udvarbírámat kevés jóságoknak conserválására, folyamodván mindenkben Nagyságod gratiájához. Ezzel ajánlom Nagyságodat Istenem kegyes oltalmában, magamat árváimmal életem fogytáig Nagyságod gratiájában és maradok

Diza, Datum 11. Julii, Anno 1708.

Nagyságodnak alzatos [!] szolgálója

Gróf Bethlen Mihályné

Árva Vay Ersebeth

Címzés: Méltóságos Fű Gyenerális Úrnak, Karoly Sandor Uramnak Őnagyságának, nekem remí[n]ységem felett való jó Uramnak Őnagyságának írárm nagy alzatossággal

Más kézzel: Gróf Bethlen Mihályné, 1708, Vay Ersebet

(Mind a négy levél autográf, jelzetük: MOL, P 398, 168. doboz, 7503–7507.)

B)

DIC¹³⁹

Méltóságos Generális Uram, nekem jó kegyelmes Uram.

Méltóságos Gyenerális Uramnak az én levelemre való választételét alzatos engedelmisséggel vettem az Fiam által. Tovább is borulok kegyelmes lábaihoz Excellentiádnak alzatosan instálok, az én szegíny Fiamért,¹⁴⁰ hogy tartsa meg kegyelmes gratiájában, azmint kegyesen méltóztatott neki az lobogósok között Báró Révai Imre uram helyében. Ezt is nagy alzatosan köszönöm. Valahova tetszik, Excellenciád méltóztasson néki parancsolni tetszés szerint. Elsőben Istenemnek, az után Excellenciádnak ajánlom. Tudom, hogy Méltóságos Gyenerális Uram Istenre tekintve is árva Fiamat gratiájában megtartja, ha magát jól viseli. Lobogóságából nagyobbra is mehet, azmint is bizom Istenben, hogy talám nem vallok véle szégyent, amennyiben természetit tudom. Én magam személyemben, ha Isten engedi, új esztendő nap után való napokban fogok

¹³⁹ Domine Iesu Christe – Jézus Krisztusnak [nevében]

¹⁴⁰ Dujardin Lászlóért

udvarolni és megköszönni alzatosan Excellentiádnak gratiáját, hogy az Fiamat Báró Révai Imre Uram helyében az lobogósok közé méltóztatik Excellentián [!] számlálni. Kiért Istentől áldást kívánok életem fogytaig Excellentiádra. Ezzel ajánlom Isten oltalmában Excellentiádat.

Datum Felled, D Decembris Anno 1734.

Excellentiádnak

alzatos szolgálója
Árva Vaji Erse[beth]

Címzés nélkül.

C)

D I C

Méltóságos Gyeneral Feld Mrassag [!] Uram, nekem jó kegyelmes Uram.

Az én alázatos Instantiám által borulok Exszentiad kegyelmes lábaihoz az én árva Fiam mellett. Kérem nagy alzatossággal ezen alzatos instanitámat vegy[e] kegyes gratiájában Exszentiád. Ennekem, szegény árvának hadd lehessen az én árva Fiamban konzulatióm, vegye Exszentiád kegyes szárnyai alá, maga Tekintetes Regimentiben Felséges Urunk szolgálatjában kívánja magát aplikálni. Jól lehet emlékezetiben Szombathely Uramnak, az midőn őkegyelme Recrultázott Egerben, az én Fiam, Deserdin László állott Exszentiád Tekintetes Regimentiben. Az oskoláról lemondott, Eperjesről való utazásomban fordultam Kassára be Méltóságos Kassai Commendans Generalis Báró Reno Uramhoz. Discursusból hoztuk elő Gyenerális Urammal, hogy az Fiam állott az hadi emberek között, de se én, se Gyenerális Uram nem tud[ta] még akkor, hogy melyik Regimentben, s akkor Kassán létemben mondotta Generális Uram, hogy legyen azon, tanuljon, legyen jobb, mint az két bátyja, ha lehet, hogy járna az oskolában. Én azon igyekeztem is, hogy tanuljon, de nem nem [!] vehettem rá. Én Miskolcon talál[ál]tam Szombathely Uramat és Adjutand Babocsai Uramat, kértem őkegyelmeket, hogy ne vigyék el Egerből, hadd tanuljon, azon remínkedtem Szombathely Uramnak. De őkegyelme és Babocsai Uram előtt felfogadtam, hogy ha aravaló leszen, nem kívánom elvonni Felséges Urunk szolgálatjáról. Erre emlékezhetik Szombathely Uramék, már édes Méltóságos Gyenerális Uram, orcámnak pirulásával meg kell vallanom Fiamnak ifjúságának gya[r]lóságát, meg kell írnom Exszelentiádnak: az Fiam azt gondolta,

hogy az hadi élettől elvonódik végképpen, lopva, hírem nélkül megyen Rimaszombatban Ober[s]ter Spilnny Uram Regimenti[ben] levő kapitány Lajtnad Razlavicihoz, és ott azt ígírik neki, hogy napokban Ober[s]ter Uram utánok érkezik az Marsban. Addig legyen káplár, van vakatija, tesz kornétásnak. Ő is ezt hallván örül az ígíretnek, magát ígíri az Őfelsége szolgálatjára, s oda áll. Rimaszombatból jó hamar hírem hogy hogy [!] az Fiam oda állott, nagy könnyhullatással mentem be Rimaszombatban, magam szólottam viceispán Török Imre Uram és más becsületes nem-es emberek előtt Kapitány latjnad Urammal, hogy bocsássa el őkegyelme az Fiamat, ne vigye el, mert az Exszelentiád Tekintetes Regimentiben már azelőtt obligálta magát Egerben, s úgy is hallom, Felséges Uru[n]k vagy az Felséges Bellicum azt parancsolta, aki melyik Regimentben elébb obligálta magát, elsőben az első obligátiójára kell visszamenni. Vagy adasék vissza. Arra azt felelte Kapitány Lajtnad Uram Razlavici Uram, hogy nem adja vissza, ott is megtalálja az Felséges Bellicum. Onnan kijöttem, indultam Spilny Ober[s]ter Uramhoz, s feltaláltam N. Nagyhont vármegyében Ober[s]ter Uramat, sok könnyhullatásim és instantiám után elbocsátotta az Úr Ober[s]ter Uram, karácsonyig, hogy nálam lehessen, ide szegény házamhoz elhozám, Ober[s]ter Uram engedelméből, de csak vice káplár titulussal, nem adtak kornétásságot neki. Édes kegyelmes uram, Méltóságos Generális Uram, az nagy Isten nevében instálok alzatosan Exszelentiád kegyelmes lábai előtt, könnyhullatásimmal instantiámat írom. Tekintsen kegyelmesen az én árva Fiamnak ifjúságának fogyzatását, ne nézze, hogy ő azt cselekedte. Vegye kegyelmes gratiájában, adjon neki Exszelentiád egy zászlót, vegye maga Tekintetes Regimentiben.

Megcselekedheti Exszelentiád Istenre tekintve, irgalmasságából, mert elsőben obligálta magát Exszelentiád Tekintetes Regimentiben. Nem is eskették meg őtet Tekintetes Splinyi Regimentben. Azért az én árva Fiamat ajándékozom Exszelentiád szolgálatjára, azkit is el küldöttem alzatosan, hogy udvaroljon Exszelentiádnak, jó remínség alatt aplicálja Exszelentiád oly szolgálatra, azmint tetszik. Számlálja Méltóságos Gyenerális Uram maga szolgálai közé, tekintse az ő nagy árva sorsát; elsőben Istenemnek, Isten után ajánlom Exszelentiád kegyelmes gratiájában [!]. Én pedig kívánok az én Istenemtől minden áldást, számos esztendőket Exszelentiádnak, tartsa meg Isten, éltesse Exszelentiádat, ajánlván Istennek Méltóságos Gyenerális Uramat. Datum Feled, Die 4 Decembris, Anno 1734.

Exszelentiádnak alázasatos szolgálója Árva Vaji Erseb[eth]

Címzés nélkül.

D)

D I C

Méltóságos Gyenerális Uram.

Ajánlom Excellentiádnal [!] alzatos engedelmisséggel való szolgálata-
tomat. Követem nagy alzatosan Excellentiádat, hogy az én árva Fiamat
eddig el nem küldhettem Méltóságos Gyenerális Uramnak udvarlására,
mer itt e tájon már régtől fogvást oly árvizek voltak, hogy teljessé-
ggel nem lehetett hosszú útra, sőt c[s]ak közel nem utazhatott az ember.
Magam is feltett szándékkal voltam, hogy Excellentiádnak szegény Fi-
amhoz mutatott gratiáját elmenvén hogy nagy alzatosan megköszön-
jem. Nagy igyekezetem volt, de mostanában az familiámmal törvényes
dolgaim most egy darabig megtar[t]óztattak, de mihet szabadulhatok, el
nem mulatom az én alzatos instantiámra való kegyelmes rezulutióját
megköszönni el nem mulatom Excelentiádnak magam személyem sze-
rint. Már én elsőben Istenemnek, az után Excellentiádnak ajánlom, úgy
Méltóságos Oberster Uramnak kegyelmes gratiájában szegény Fiamat.
Úgy parancsoljon vele, mi[n]t szolgálának, vegye Méltóságtok kegyel-
mes szárnya alá. Hanem azon nagy alzatosan i[n]stállok, hogy minek
előtte felmenne, Méltóságos Oberster Úr méltóztasson Excellentiátok
még egyszer hozzám elboc[s]átani, hogy az i[m]perjumban szegény
Fiam felmenne, hadd jöhessen hozzám, s addig valami költséget hadd
szerezhessek. Azon is instállok alzatosan Excellentiádnak, hogy méltó-
ztasson Oberster Spiliny Uramnak megírni, hogy az Fiam Excellentiád
kegyelmes gratiájában maga Excellentiád Tekintetes Regimentiben van.
Ezzel ajánlom, Méltóságos Gyenerális Uram, Excellentiádat az Úr Isten
oltalmában, kívánom, az Isten sok boldogtalan árváknak szerenc[s]éjek-
re tartsa meg számos esztendeig friss jó egészségben.

Datum Felled, Die 13. Februarii Anno 1735.

Excellentiádnak

Alázatos szolgálója,
Árva Vaji Ersebeth

Címzés nélkül.

6)

**Vay Erzsébet beadványa Dujardin Károly Ferdinánd ellen,
dátum nélkül, 1736**

[Vay Erzsébet, miután mostohafia, Dujardin Károly Ferdinánd a saját, és Fe-
renc testvére nevében ellene indított pert megnyerte, perújrafelvételt kér, és azt

is kéri, hogy az előző perben nyertes félnek ne adják át a szóban forgó javakat, hanem vegyék bírósági zárlat alá, s csak az új per és a korábbi ítéletek felülvizsgálata után adják át a nyertesnek.]

Privignus meus Carolus Ferdinandus Baro a Dusardin, nomine proprio ac Fratris Carnalis et uterini Baronis aequae Francisci a Dusardin coram Tabula Majestatis Vestrae Sacratissimae Judiciaria Partium Regni Hungariae Cis-Tibiscanarum intuitu praetensae Allaturae Maternae in Anno adhuc 1736 Juridicum contra me instituit Processum, in quo tam in Eadem quam etiam Curia Majestatis Nostrae Regia, imprimis ob neglectam Productionem certarum Quietentia<nalim>rum, aliorumque Documentorum emissamque debitam defensam [...]rosam recipere coacta sum sententiam sensu Titt. 77. Part 2dae. Cum autem (sensu articuli 33. 1723 nec) omnes nocivi errores et defectus in Causarum Processibus qualitercunque emersi beneficio Nostri Judicij Mandati simpliciter, ubi vero Causae Revisionem et discussionem per Fera super revisoria transire contigerit cum gratia Regia in melius reformari per mitterentur hujusmodi autem Mandata pro exigentia articuli 53. 1655 et 126. 1659 ad primae Intentiae Judices dirigi affaberent. <Ubi vero> Insuper ubi bonorum executioni substratorum fractumque eorundem medio tempore percipiendarum periculum distractionis usque ad eventum litis subversaretur Parte triumphante neque domicilium habente, neque vero eatenus sufficientem Cautionem praestare valente Bona istiusmodi in Judiciale sequestrium summi, ac ita Parti collittigenti de securitate providere debere articuli 28. 1715., 28. 1729., 32. 1729. sancitum esset.

Ideo <siquidem sperarem> cum justa petenti non sit denegandus assensus <alioquin etiam ad publicam notitiam Exquetanus[...] Baro> et aliunde esperarem si Producenda adhuc Instrumenta, producentur, eaque quae primitus adhiberi neglecta <sunt> fuerant adhibentur defensionis media <sperem> me longe favorabilius obtenturam Judicium et Sententiam <Idque ad> Metuerem autem ne quo pacto in Executionem submissorum Bonorum quoquo modo, si Exmemorato Baroni resignarentur, utpote qui uti Exmissum est velut multis passivis Debitis obnoxius ne Domicilium quidem haberet, et hinc neque sufficientem Cautionem interponere quisit atque eventum litis sperandamque. Non Judicij sententiam jacturam patiar. Ideo supplice Majestati Vestrae Sacratissimae de genu humillime ut mihi in utroque Casu illo de Clementi Novi Judicij Mandati cum Gratia, hoc vero sequestratorij providere, coque sine altefatae Suae Tabulae Districtuali benigne mandare dignetur,

ut rebus uti praefertur Stemtibus seque habentibus praedecaratam Causam in Termino competenti Partibus eatenus Exfigendo deuo reassumere, auditisque iisdem admissis item quibus libet probis et documentis Novum Jus et Judicium desuper ferre ac comperta mera rei veritate mihi ad confermitatem Legum et Constitutionum Regni Justitiae contenum satisfactionem impendere. Bona autem in sortem sententiarum latarum in executionem summendo nullo modo Exattactae Parti Triumphanti assignare verum ad exigentiam Excitatarum Regni Legum in sequestrum Judiciale summere et taliter utque ad eventum Revisionis sententiarum per eandem latarum administravi curare, tandem vero revisis ejusmodi Sententiis eadem bona <Partiu> eidem Partium cui competere dignoscetur una cum fructibus medio tempore percipiendis tradere debeat, ac teneatur. Pro qua Justitiae administratione, perseveo

Sacratissimae Majestatis Vestrae

Humillima perpetuose <et> fidelis ancissa:

Elizabetha Vaji primam Comitissae Michaelis Bethlen,
nunc Baronis Francisci a Dusardin Regiminis olim
Cataphractorum Steinvillimini Colonelli
& Commendantis relicta vidua.

(Ráday Levéltár, A 14, 3386., „Vay Erzsébet, fia ellen.”)

7)

Vay Erzsébet levele Bethlen Józsefhez, [1737]

Méltóságos Gróf, nékem bizodalmas jó Uram!

Ajánlom nagy böcsülettel való szolgálatomat kegyelmednek. Kegyelmed levelét szintén mái napon vettem, az én édes, sok nyomorúságin s ártatlanságin, lelki és testi kísértetin által ment kedves Gróf Bethlen Istvány Fiam halálán, Isten által vitte. Az ő halála már minden kísértetinek véget vetett, már nyugszik csendesen, de nékem öregségemre holtig való gyászt, siralmat hagyott, szívbeli bánatot, én már mind az édes lelkem Deserdin Lászlómmal az kis [?] gyilkosi által, itt lakóhelyemben meg ölettetett két fiamot siratom, az mikor az koporsómhoz éppen szintén bélépek, vagyis léptem, sírván megyek koporsómban. Kegyelmed írásából látom, hogy Méltóságos úri atyafiai tetszéséből rendeltetett temetése Szent Miklóson és vagy Bényén, kegyelmed méltóztatott engem kérdezni, ha Szent Miklóson vagy Bényén. Nékem, megszomorodott Anyának, az én részemről, ha kegyelmednek, édes Gróf uram, úgy tetszik és Méltóságos gróf Bethlen Ádám uramnak, és az Méltóságos Gróf

Bethlen Uraknak, talán jó volna csak Bényén, mindazonáltal azmint az Uraknak tetszik, én pedig édes kedves Deserdin Lászlómmal szomorú halála által lett bajaim mia nem mehetek temetésére az én édes lelkem Gróf Bethlen Istványomnak, sem egészségem, sem annyi időm nincsen, hogy mehessek, hanem, édes Gróf Uram, kérem az nagy Istenre kegyelmedet, hogy az szegény árváknak¹⁴¹ legyen igaz atyafia, úgy az több Méltóságos Gróf Bethlen Urakat is, azokat az szegény árvákat ne hagyja el az Úr, mert azok az árvák igazán árváknál árvábbak. Minthogy az Isten ő szent Felsege maga magát nevezi az Árvák Atyjának, azokat az boldogtalan onokáimat ajánlom, hogy kegyelmesen viselje gondjokat. Kegyelmedet pedig kérem, méltóztassék szegény Fiam Gróf Betlen Istvány rendelését párban küldeni Öcsém,¹⁴² Vas Dánielné Asszonyomnak kezében, Őkegyelme nékem kezemhez küldi bizonyos embere által. Már Macskasy Krisztina asszony¹⁴³ élhet kedvire, már baja s törvénykezése nem lészen, már az én édes fiam oda van, jobb szerencsét találhat őkegyelme magának, minthogy az én édes lelkem gyermekem és az kegyelmed öccse őkegyelme előtt megvetett volt, édes Gróf uram, kegyelmedet az Istenre kinszerítem, hogy kegyelmed nékem írja meg, hogy micsoda nyavalyában holt meg az édes Fiam, ha volt-é elméjén, mert itt olyan híre van, hogy nagy társakodással volt, és azon is kérem én kegyelmedet, édes Gróf uram, írja meg azt is kegyelmed, ha kik ülnek koporsója mellett, és ha Macskásy kis Krisztina asszony ott ült-e. Én édes Gróf uram, az kegyelmed lelkére kötöm azokat az árvákat, hogy oltalmazza kegyelmed, károkat ne kívánja, ha volt volna is az édes Fiam között és kegyelmed között valamely nehézség, maga kereszténységivel fedezze bé, hadd consolaltathassam magamot, az kegyelmed szép atyafiságával, s engemet is tartson igaz atyafiának, s szolgálójának, máskintis magam is néhai jó emlékezetű Gróf Rédei Juliánna Asszonynak¹⁴⁴ atyafi voltam, az édes atyámról duplás atyafia kegyelmednek, azok az szegény árvák, kiketis szüntelen recommendálok az kegyelmed és az Asszony atyafiságos gratiájában. Kegyelmed választételét ezen szomorú levelemre elvárom, Öcsém, Vas Dánielné Asszonyom nékem elküldi, ha kegyelmed méltóztatik írni nékem. Az én kedves jó Asszonyomnak, Grófnénak¹⁴⁵ ajánlom igaz szeretettel való szolgálatomot. Magamot ajánlom, édes Gróf

¹⁴¹ Bethlen István és Macskásy Krisztina gyermekei, István és Júlia

¹⁴² Húgom, Vay Judit, ekkor czegei Vass Dániel, majd Rhédey Mihály felesége

¹⁴³ Bethlen István felesége

¹⁴⁴ Bethlen József anyjának, Bethlen Miklós feleségének

¹⁴⁵ Bethlen Józsefné, Kemény Krisztina

Uram, kegyelmetek Atyafiságában, s jó emlékezetiben. Kegyelmedet pedig, s méltóságos úri házát az Isten oltalmában ajánlom, s maradok Méltóságos Gróf Uramnak

igaz Atyafia, szolgálja
Arva Vaji Ersebeth

Címzés: Méltóságos Gróf Betleheni Bethlen Joseph Uramnak, Nemes Máramaros Vármegye főispánjának, Huszt vára főkapitányának, nékem kedves öcsém uramnak, igaz Atyafi szeretettel íram.

Vajdakamarás ://: ibi ubi

(A levél autográf. Jelzete: MOL, P 1953, 6. tétel, 2. cs. 631.)

VIII.

Bethlen Ilona és III. Dusardin Ferenc válóperének ítélete, 1728. február 26.

Deliberatum

[Bethlen Ilona mint felperes 1728. január 27-én kezdeményezte Szabó Mihály kolozsi főesperesnél férjétől, Báro Dujardin Ferenctől történő elválásának jóváhagyását. A felperes képviselője Muzsnai Dániel volt, a báró úr képviselő nélkül védekezett. Az ügy tárgyalását február 12-én folytatták. Miután a felperes előadta álláspontját, a testület egyhangúlag úgy döntött, hogy Bethlen Ilona grófnőt nem lehet házastársi kötelekre kötelezni, és jóváhagyták a válás tényét. Mivel a főesperes válással kapcsolatos végső határozatot nem nyilváníthat ki, ezért az ügyet feljebbjárók elé terjesztették. A válást végül 1728. február 26-án a károlyvárosi – a korábbi Gyulafehérvár – püspöki rezidencián mondták ki. Az indokok a következők voltak: a báró úr nem tartotta meg a házastársi hűséget, sőt, talán még kiskorúakkal szemben is erőszakot követett el. Másodszor pedig a báró úr elherdálta családja vagyonát, s oly nagy adósságot halmozott fel, ami a házasság további fennmaradása esetén a grófnőt és egész családját a teljes szegénységbe taszítaná. A testület tovább úgy határozott, hogy a gyermekek a grófnőnél maradjanak, de a báró úr viselje eltartásuk költségeit, ami évente 600 rajnai forintot tesz ki. A báró úrnak ezenfelül vissza kell fizetnie az adósságait is. A báró úrra egyéb bűnei, mint például a házasságtörés miatt, még további pénzbüntetéseket szabtak ki.]

Cum Illustrissima Domina Comitissa Helena Bethlen ut Actrix contra et adversus Maritum suum Illustrissimum Dominum Baronem Franciscum Dujardin ut Incattum processum Judicarium in causa Divortij, Anno praesenti 1728. die vero 27. Januarij coram Reverendissimo

Domino Michaële Szabo Archidiacono Colosiensi, ceterisque Sacrae Sedis Assessoribus instituerit, allegando ibidem per Constitutum suum Procuratorem nobilem Daniele Musnai de eadem, gravia et pregnantia crimina pro obtinendo quo ad Thorum et Cohabitationem Divortio, quo è contra omnia sibi crimina objecta, praefatus Dominus Baro Franciscus Dujardin ut Incattus sine Procuratore per se ipsum limitativè negavit, ad confirmandas pro et contra objectiones Exmissionem pro Inquisitione facienda obtinuerunt. Tandem Anno supra notato die vero 12. Februarij (a sacra nimirum sede praefixo termino) causa eadem continuata est, coram praefato Reverendissimo Domino Archidiacono Colosiensi Michaële Szabo, ceterisque ejusdem Sacrae Sedis Assessoribus tam Ecclesiasticis quam Religiosis viris Prudentiâ et Scientiâ excellentibus, ubi Domina Illustrissima Comitissa Helena Bethlen ut Actrix suas Legitimè emanatas Relatorias coram sacra sede legendas, ruminandasque proposuit, e contra Illustrissimus Dominus Baro Franciscus Dujardin ut Incattus nihil contra Dominam Actrixem legaliter produxit neque eam in ulla re accusatam habere voluit. Hinc addita Regula Juris 43 qui tacet consentire videtur, aut saltem Regulae 44 nimirum Is qui tacet non fatetur, sed nec utique negari videtur, et Regula Juris Civilis 185. Qui tacet non utique fatetur sed tamen verum est eum non negare. Proinde productae a Domina Actrix legitimè consecrae et emanatae Relatoriae, lectae Ruminataeque sunt quibus lectis ruminatis et aequa lante trutinatis fassionibus visum. Sacrae sedi, voto unanimi Dominam Comitissam Actricem, nullo modo obligari ad obsequia Matrimonalia sed quo ad Thorum et Cohabitationem separari posse. Quia tamen Archidiaconalis ut pote sedes inferior, sententiam definitivam de divortio pronunciare non potest. Causa haec cum tota sua serie ad forum consistoriale permodum Apellationis translata est.

Hic Demum in solita Residentia Episcopali Albae Carolinae Anno 1728. die vero 26. Februarij in sacro nostro Consistorio Vicariali translata haec causa Dominae Comitissae Helenae Bethlen ut Actrix, per suum Constitutum procuratorem simul et plenipotentiarium legaliter proposita est quo tamen sepe fatus Dominus Baro Franciscus Dujardin ut Incattus, et si legitimè citatus ab Illustrissimo Domino Episcopo iteratis vicibus serio admonitus forte centum aciâ ductus (aut causae suae minus fidens) comparere neglescit. Nihilominus (absente licet Incatto) in sacro Consistorio auditaee allegationes Plenipotentiarij et Procuratoris Dominae Comitissae Actricis et Quin duplices legitimè emanatae et consecrae Relatoriae lectae et aequâ Conscientiâ maturôquè Judiciô.

Ruminatae sunt quibus lectis et bene ruminatis visum est sacro Consistorio nostro voto unanimi causam in sede Judiciaria Archidiaconali bene judicatam fuisse prout et nos Dominam Comitissam Helenam Bethlen ut Actricem a Domino Barone ut Incatto vestigijs Sacrorum Canonum insistentes a Thoro, mensa et Cohabitione mutua, Divortianos separandos et sequestrandos esse duximus prouti eosdem divortiamus, separamus et ab invicem sequestramus.

Ratio est. Primo: quia Dominus Baro Franciscus Dujardin ut Incattus non servata Sacri Matrimonij inviolabili fide, neque Thori Matrimonialis puritate contra datam fidem et Thori Conjugialis strictissimam obligationem eam cum alijs infimae sortis, et abjectae conditionis personis ancillis talibus etiam quae adhuc per aetatem adtalia scellera perepetranda[!] incapaces forte extitissent etiam violentiam eis inferendo et scandalosè adulterando non semel sed plurimis vicibus violavit ut ex earundem oppressarum propriâ oris et aliorum plurium fassione aperte probatur, ex reliquorum verò quam plurium fassionibus ad confirmandum perpetratum scelus, gravissima Juris et de Jure praesumptio habetur, quod etiam sufficeret Juxta C. 12 et 13 de praesump et C 27 de tert. Hinc cum in ore duorum aut trium Testium stet omne verbum Dominam Comitissam Actricem non obligari ad obsequia matrimonialia cum frustra quis fidem postulet servari ab eo cui fidem a se positam servare recusat quae sola causa est quod Christus Dominus Mat. 5. v. 32. et 19. v. 8., hanc solam divortij causam permittat. Et merito justum Divortium oritur ex eo quod conjunx carnem suam in alterum divisit contra naturam Pacti Matrimonialis ut habetur Gen: 2. v. 24. erunt duo in carne una et C: 5. de divor: C: 2 et 4. Caus: 329. 1. et C 19 Cau 22. 4. 5. et annotavit abbas in C. Maritus de adul: N. 3. Sanch: l. 21. 10. dis 4. n. 3.

Secundo: Quia Dominus Baro Incattus non considerata qualitate Familiae tam conjugis, quam suae, neque ulla habita ratione Prolium cum magno damno et in comodo tam praesenti quam futuro Dominae Comitissae Actricis vestes, Clenodia, Argenteriam, pecora, Frumentum, et foenum ff. dilapidavit, subditorum bona distraxit, eosdem uti et Inquilinos saevitia sua partim depauperavit partim abalineavit, Insuper tanta debita contraxit quod Domina Comitissa Actrix etiam venditione omnium residuorum bonorum simul et semel solvendo capax non esset proinde si ulterior cohabitatio matrimonialis inter ipsos permaneret, posset Dominus Baro Franciscus Dujardin Dominam Comitissam Helenam Bethlen pariter et piores, in extremam pauperiem cum summa Infamia

et Prostitutione Familiae deducere. Quare merito Domina Comitissa Helena Bethlen ut Actrix a Domino Barone Francisco Dujardin ut Incatto quod ad Thorum et Cohabitationem comuni Venerabilis Consistorij voto Divortiatum et Separatur, prouti actu eosdem divortiamus et ab invicem separamus et ab solvimus.

In super visum est, Venerabili Consistorio ut Proles omnes penes Dominam Comitissam tanquam partem innocentem maneant, expensis tamen Domini Baronis Incatti tanquam partis nocentis et rei, Ita Sanch: L. 10dis:70 n: 2. Laym: Cit: C. 7 n. 17. pro quarum et Dominae Comitissae intertentione determinavit Sacra Sedes Consistorilias fl. Rhenenses 600, sexcentos annuatim per Dominum Baronem solvandos. Praeterea Dominus Baro omnes expensas hactenus factas, et post hac fiendas Dominae Comitissae tenebitur, refundere, uti et contractorum debitorum medietatem exsolvere. Si quam vero dotem Dominae Comitissae tempore Nuptiarum vel alias Dominus Baro contulisset, tanquam criminis objecti reus juxta jura ex integro eam amittat. Praeterea Dominus Baro Franciscus Dujardin Primo Propter delicta incestûs Adulterij F. convicitur pro parte Sacrae Sedis in florenis Rhenensibus 500, quingentis. Secundo Propter despectum Sacramento Matrimonij factum, et in Populo Christiano enorme scandalum datum pariter, in florenos Rhenensibus 500, quingentis per vicarium in pias causas erogandis. Tertio Propter despectum et injuriam multiplicem Dominae Comitissae Helenae Bethlen illatam florenos Rhenenses 1000, Mille, Innocenti Conjugi pendendis. Ad horum autem effectuationem in causa renitentiae per censuras etiam Ecclesiasticas Dominam Baronem Franciscum Dujardin ut Incattum compellendum, esse decrevimus et determinavimus.

Sententia haec lata est, a Sacra Sede Consistoriali Carolinae 26. Februarij 1728, et per me infrascriptum lecta <et publicata> et publicata, coram venerabili Consistorio in presentia Dominae Comitissae Helenae Bethlen. Procuratoris et Plenipotentiarij Danielis Musnai

Stephanus Franciscus Letai

Vicarius Generalis

Praesen Copia extracta est, ex libro Actorum Venerabilis Consistorij et collationata cum suo originali quo ad omnia concordat, in cujus rei fidem hic me subscripsi et sigillum Illustrissimi Domini Episcopi Apposui Carolinae ex solita Residentia Episcopali Die 4ta Martij Anno 1728.

Stephanus Franciscus Letai

Vicarius Generalis

Locum Sigilli Ejus

(MOL, R 232, Szendrei János-gyűjtemény, 1. tétel, 171–171/a fasc. 5.)

IX.

Dujardin III. Ferencné Bethleni Bethlen Ilona végrendelete.

1748. október 9.

Mi, alább feljedzett személyek, ez ide alább megírt dologban adhibitus Regiusok, és jövendőbéli Tanubizonyságok, adjuk tudtokra mindeneknek, akiknek illik, ez levelünknek rendiben, quod in hoc Anno 1748. nona mensis octobris, midőn volnánk Nemes Kolozs vármegyében, Kolozsvaratt, Torda nevű utcában, az özvegy Szabó Jánosné házához hívatván Méltóságos Báró Deserdinné Asszony, Méltóságos Gróf Bethleni Bethlen Ilona asszony Őnagyságától, azholottis találván Őnagyságát lefekvő beteges állapotban, mindazonáltal ép elmével s helyesen szóló nyelvvel, senkitől nem kényszerítettén, önnön maga jószántából, történhető halála után hátramaradandó minden ingó és ingatlan javairól tőn mi előttünk ilyen megmásolhatatlan állandó Testamentaria dispositiót, mondván:

Én, Árva Gróf Bethleni Bethlen Ilona, meggondolván sokszori és súlyos nyavalyáimban ez Világnak csalárd, hirtelen való elmulandóságát, a testnek halandó voltát s állhatatlanságát, a léleknek pedig örökkévalóságát s nemes voltát, míg még teljes eszemen vagyok, noha fekvő, fájdalmimban betegeskedem, látván mindenektől, sőt szerelmes¹⁴⁶ Gyermekeimtől is súlyos betegségemben való elhagyatásomat, hogy itt ezen a gyarló világon mind testemnek könnyebbsége, s mind lelkemnek vigasztalása, az másvilágon pedig örök nyugalma legyen, tészek ilyen rendelést teljes lelki indulatomból, s Istenhez való szeretetemből. Tudván pedig, és tapasztalván Gyermekeim hozzám való szeretetét, átok alatt hagyom, hogy ezen Testamentalis dispositiómnak egyik is ellene ne állhasson, hogy ha pediglen ellene állana valamelyik, haszontalan legyen az ő ellenállása, és Istennek s Szent Péter és Szent Pál Apostoloknak bosszúállását el ne kerülje, mivel énnékem az Atyjokról nem-hogy valamim maradott volna, sőt, temérdek sok károkat tölt, és számos adósságokban hajtott, kik miatt nem úgy éltem, mint az én sorsom hozta volna magával, hanem másoknak példájára sokszor csaknem éhezéssel s szomjúsággal s ruhátlansággal, kit tud mind Isten, mind világ. Ami kiházásításomra adatott pénz, és néhai Gróf Bethleni Bethlen Mihály kedves Atyám Uramról jutott klenodiumok és arany, ezüst portékák jutottak, azoknak is némely részét elzalogosította, hogy ujjólag kellett kiváltanom, s mintegy megvennem. Hódoltsági Jószágom mái napig is

¹⁴⁶ szeretett

zálogban vagyon, kihez képest, nem akarván egyik Gyermekeimnek is kárt vagy injúriát tenni, hanem mint szerelmes, természet szerént való Gyermekemet kebelemben igaz Anyai szeretettel kapcsolván, ilyenképpen kezdem el mind lelkemről, mind pedig Gyermekeimről való Testamentalis dispositiómat.

Primo. Hogy jó Istenemnek, édes Teremtőmnek az eretnekségek között terjedhessen dicsősége, tisztelendő Pater Minoriták Conventualis Szent Seraphicus Szent Ferenc szerzetes fiai által én is Őatyaságoknak könnyebben való gyarapodásokra hagyok a Kolozsvári Szent Péteren lévő klastromhoz 1000, id est Ezer Rhénes forintokat (melyeket énnékem emaritációmra adtak, ki is tetszik a testvér öcsém, Bethlen Istvánnal való atyafiságos ineált Contractusból, és az Méltóságos Regium Gubernium Deliberatumából), úgy, hogy azon summa megmaradjon, el ne költsék, és Őkegyelmek minden héten, akármelyik napján a hétnek, tartozzanak egy Szent Misét elmondani az én szegény bűnös lelkemnek vigasztalásáért. Szent Misékre pedig, melyek mindjárt halálom után mondassanak, 200, id est kétszáz Rhénes forintokat. Temetésemre 100, id est száz Rhénes forintokat, melyekkel testemet takarítsák el, és ugyan tisztelendő Pater Minorita Atyám Uraimék magok templomokba temessenek el, és ha a mostani Szent Péteri Templomtól elmennének, az én testemet is vigyék magokkal el, vigyék magok templomokba, mivel Gyermekeimhez nem sokat bízom, hogy tisztességes temetést tennének. Ha pediglen (kitől Isten őrizze) Őatyaságok vagy ellenség, vagy más történet¹⁴⁷ miatt máshová kényszerítetnek elszármazni, tehát az megnevezett summa a legközelebb való Minorita Szerzet klastromához tartozandó legyen. A feljebb megemlített summát pediglen (mivel én sok adósságoknak lefizetése miatt, kiket a Gyermekeim Atyjok contrahalt akaratom ellen, sőt boszúmrá) le nem tehetem, tartozzanak az három Gyermekeim letenni, ha pedig le nem akarnák tenni, tehát Tisztelendő Atyám Uraimék bírják a Jóságot, valamint én bírtam, szántóföldeivel, kaszálóival, erdeivel, jobbágyaival és zselléreivel Szomordokon mindaddig, amíg le nem teszik, és semmiképpen addig osztozásra ne mehessenek. Az alább feltett házhely pedig, ha a többi kiváltják is, a harmadik Punctum szerént legyen a Pátereké.

Secundo. Mivel az Fiamnak, Báró Deserdin Józsefnek kiadtam részét kiházásíttatásakor, azon részből, amit keresett, övé legyen. Az Leányimnak is kiadtam marhájokat. Valamit az után kerestem és keresni fogok, minden néven nevezendő és kereshető Jóságomnak egy része legyen Tisztelendő Atyám Uraiméké, két része pediglen a két Leányomé,

¹⁴⁷ esemény, véletlen

tudniillik, Mária és Anna Leányomé. Azon pedig kérem, s tartozzanak én reám az én Jóságomból jó gondot viselni mind lellemre s mind testemre, mivel Gyermekeim azt is sajnálják, amit életem nyújtására Doctorra s Patikába költök.

Tertio. Mivel pedig Tisztelendő Atyám Uraimék nálam való szolgáltatásokért és betegségemben mellettem való fáradságokért s hozzám látásokért kész pénzzel nem fizethetek, Szomordok nevű Jóságomban hagyok Őkegyelmeknek egy házhelyet, 400, id est négyszáz Rhénes forintokba, s ahhoz szakasszanak a Nemes Földekből mindenik fordulóra 30, id est harminc véka férő földet; s azonkívül a paraszt ház után való földek is bírattassanak, szintén úgy bírassák, mint én bírtam s én maradékim a többit bírják, minden lignatióval, pascuatióval, glaudinatióval szabadosan colalhassák, usuálhassák, és épületre való fát is az tilalmas erdőből szabadosan hordhassanak, tűzifát pediglen a közönséges¹⁴⁸ erdőből. Ezt pedig a fenn megírt summán kívül.

Quarto. Minekelőtte a két Leányom osztozódása legyen, a Tisztelendő Patereknek 100, id est száz véka búza adattassék a közből, külön, és aztot a Paterek osszák el a Házi Szegényeknek. A többi pedig akár szalmájában, akár földbe vetésül, akár szemül, búza, törökbúza,¹⁴⁹ árpa, zab, széna, akármelyik Jóságomba találtassék, minden három felé osztódjék a Paterek és két Leányom között. Ha pedig Anna leányom meg találna halni ab intestato, és maradéka nem maradna, minden felkelhető Jóságom, akit a Házaamtól elvitt, maradjon a Patereknek.

Quinto. Három esztendeig mindenütt minden Jóságomból a Dézma Tisztelendő Atyám Uraiméknak kiadassék, a sárdi jóságomból pedig a Quarta mindenkor minden successoriusoktól kiadattassék, mivelhogy az én Praedecessorim is aztot a Papoknak kiadták.

Sexto. A Jóság el ne szaggattassék, hanem kinek-kinek szerelmes Gyermekeim közül egy helyen essék, mivel másként kevés hasznát vennék. A Fiamnak amint kiszakasztottam volt egy részt, és azokat a jobbágyokat, akik abban voltak, igen elpusztította, sokszor Anyai szeretetből intettem, hogy szépen bánják a jobbágyokkal, ne kergesse, ne veresse hallatlan módon, de olyankor Anyát nem szerető szemmel nézett és kész volt velem veszekedni; azért imputáltassék az ő részibe, és maradjon nála, netalámtám a két Leányom megkárosodjék. Ami adósság pedig marad, úgy tartozzék a Fiam is fizetni, mint a két Leányom. Másként minden törvény nélkül annyiérő Jóság, amennyi reája esik, vagy esnék,

¹⁴⁸ köz-, közös

¹⁴⁹ kukorica

elvételessék tőle és adassék a Patereknek, mindaddig, amíg le nem teszi a reá eső részt, mivel ő is az én Jóságomat, nem a másét bírja.

Septimo. Mivel Anna Leányom most menvén Férjhez, Kláris övet és Fülbevalót nem adhattam, ha életemben meg nem adhatom, tartozzék a Bátyja és a Nénje megadni. A lovak és Hintó iránt, mivel mind a Fiamnak, s mind a nagyobbik Leányomnak adtam öt-öt Lovat, s Leányomnak egy viseltes Hintót, annakokáért a mely Lovaim maradnak, Hintósok, Hintómmal együtt és Hámokkal legyen Anna Leányomé. A sárdi jobbágyok pediglen ottan maradjanak, és máshová ne vigyék.

Octavo. A Jósággal való osztást ami illeti, amidőn kiházasítottam a Fiamat, az Udvarházamat Gyulatelkén néki engedtem és hagytam, magamnak a gáncsi Udvarházat vettem érette,¹⁵⁰ ez az Ház Tormáné Leányomnak maradjon. Gyulatelkén pedig pusztára szállottam, ottan Udvarházat építvén, sem Házépítésben, sem kertcsinálásban nem segítettek a Fiam emberei, az az Ház is Mária Leányomnak maradjon. Sárdon, mondtam, Udvarházom nincsen, hanem a Malom marad Anna Leányomnak, és Sárd el ne szaggattassék, hanem Anna Leányomé legyen. Mivel pedig kevesebb az a többenél, a más Jóságból szakasztódjék hozzája, és a szomordoki szénafűnek kiváltására mind Fiam, mind nagyobbik Leányom tartozzanak ki-ki reájok eső részt az osztás előtt megadni, mivel anélkül a sárdi Ház igen nehezen élhet, és a több Jóságokban nincsen zálogban sohúlt,¹⁵¹ eztet is akaratom ellen vetette az Apjok zálogban. A több Apjoktól contrahált adósságot kifizettem, ez van még hátra Lészai István maradékinál, akit úgy bír, hogy amikor kiválthatom, vagy maradékim kiválthatják, tartozzanak kiadni és bocsátani.

Nono. Mivel az Fiam, Báró Duserdin József Anna Leányomnak egy pár kézre való Arany perecét elvitte és jegybe adta Mátkájának, olyan conditióval, hogy mást ad helyébe, s még meg nem adta, azt tartozzék megadni, és ha meg nem adja, a két ezüstpohár helyébe Anna Leányomnak maradjon. Amikor Jóságot adtam a Fiamnak, akkor rendelték, hogy 100, id est száz forinttal tartozzék segíteni a kisebb Leányom kikészítésére,¹⁵² kit is ha meg nem akarna adni az Aranyperecekkal együtt, annyiéő Jóság a Fiam részéből adassék Anna Leányomnak.

Decimo. A völcsi Jóság mivel a Fiamnál vagyon zálogba, tartozzék kibocsátani a Húgainak, letévén ki-ki a maga részét. De mivel a Fiam sok árokat tett a jobbágyokban ottan, becsültessék meg, és ami kár vagyon, imputáltassék a Fiam részébe.

¹⁵⁰ helyette

¹⁵¹ sehol

¹⁵² kiházasítására

Ha ezekben valami ellentartás volna a Gyermekeimtől, az Uram tartozott volna adni, és most is tartozik a deliberatum szerint minden esztendőre 600, id est hatszáz Rhénes forintokat adni, azonkívül 1000, id est ezer Rhénes forintokat, de soha egy pénzt sem adott, azért kérjük az Atyjoktól.

Melyek szerint eltökéllett jószántából terhes átkával megkötözött s a tulajdon subscriptiójával és szokott pecsétjével megerősített Testamentaria dispositióját folytatván mi előttünk, mi általunk ratihabeálni is kíváná, mi is pro futuro Testimonio írtuk meg fide nostra mediante subscriptiónkal és szokott pecsétünkkel is corroborálván. Actum Kolozsvár, Anno, die, locoque supranotatis.

Arva Betlen Ilona

Joannes Biro, Cathedralis Ecclesiae Carolino Albensis Canonicus
Plebanus Claudiopolitanus

Franciscus Báyer, Juratus Senator Regius Lqui Civitatis
Claudiopolitanus

Andreas Ambrus Senator Claudiop.

Michael Szélyes Conventus Beatae Mariae Virginis de Kolos
Monostra Requisitor

Thomas Bús, Civitatis Claudiop. Notarius

(MOL, R 232, Szendrei János-gyűjtemény, 1. tétel, 171–171 a–g, 34–37.)

X.

Dujardinok egymás közt

1) Péchy Gábor tanúsítványa, 1748. december 24.

[Péchy Gábor nádori főjegyző, akit a Dujardin Ferdinánd és Vay Erzsébet közötti per ügyében küldtek ki, hogy a bárónő javaiból 9000 rénes forintot behajtson, a leírt módon elvégezte a végrehajtást. A bárónő javaiból néhány dolog már korábban a felperes kezére jutott, némelyeket tolvajok vittek el, másokat a molyok rágtak szét, ezeknek értékét (1051 rénes forint és 19 garas) levonta az összegből; továbbá lefoglalt egy részt Pusztakálló pusztából, Répás puszta hathetedét, Jelené puszta felerészét, továbbá az Iványi puszta birtokrészét; valamint, mivel Szent Tamás Apostol törvénykezési szünetéig (december 21.) nem tudta befejezni a végrehajtást, a felek egyetértésével lefoglalt még további jobbágysokat és jobbágytelkeket, összesen 7948 rénes forint és 41 garas értékben, és ezeket Dujardin megbízottjának, Vöres Zsigmondnak átadta.]

Infra-scriptus Notum testatumque facio tenore praesentium, Quod per Excelsam Curiam Regiam in Causa Domini Baronis Ferdinandi à Dujardin Contra Dominam Baronissam Elizabetham Vaji, Domini quondam Baronis Joannis Francisci à Dujardin relictam Viduam suscitata ad exequenda de bonis praedictae Dominae Baronissae Rhenensium florenorum Novem Millia exmissus, sententiae alte memoratae Excelsae Curiae Regiae satisfacere volens, modo et ordine qui sequitur, peregi Exequutionem; Quoniam ut in Actis Processualibus continetur, ex substantia praedicti qvondam Baronis Joannis Francisci Dujardin non nullae res Mobiles, per Deputatos Excelsi Consilij Bellici in Seqvestrum sumptae sunt, ex qvibus pars aliqua, per Tabulae Districtualis Cis-Tybiscae Assesorem Seqvestrum solventem, Domino Baroni Actori tradita, pars per Fures ex Hypocausto, in qvo Seqvestrum depositum habebatur, suffosso ablata, Pars vero per Tineas Corrupta est, neqve id facto Culpave Baronissae Incattae evenisset, res hujusmodi mobiles juxta Inventarium in florenis Rhenensibus 1051 x 19 Computatas primim & ante omnia ex summa praeapposita convictionali subtraxi; in reliqva demum summa primum Portionem praedij Pusztá Kálo Incl. Comitatus Borsodiensi adjecerit, unam cum Educillo ad eandem possesso, reliqvisqve Beneficijs & Utilitatibus in praesentia Egregiorum Joannis Zathureczki, Gabrielis Draveczi, Incl. Regiae Tabulae Judicariae Juratorum Notariorum, ac Emerici Götte, Providorum item Joannis Kovács Judicis, Stephani Silyei, & Georgij Farkas Juratorum Incolarum ex Horváthi, Joannis item Kondai Judicis, Gregorij Bende, & Martini Sándor Juratorum Incolarum ex Kazincz Possessionibus dicti Comitatus Borsodiensis, pro hoc actu Convocatorum Vicinorum & Commetaneorum 17a Mensis Decembris Anni labentis infra-scripti ad florenis Rhenensis 2500 aestimatam; proxime subseqvuta demum die 20. Ejusdem Mensis sex septinalitates Praedij Répas in edoem Comitatu Borsodiensi siti ad valorem florenorum Rhehensis 1150 reductam, Praedij item Jelene Incl. Comitatus Hontensi adjacentis Medietatem florenis Rhen. 2816 x 40. Nec non Praedij Iványi in Incl. Comitatu Gömöriensi siti Portionem in florenis Rh. 318 x 7 1/3 prout in paresens per eandem Dominam Baronissam Elizabetham Vaji possessa sunt, praesentibus praedictis duobus Incl. Tabulae Regiae Judicariae Juratis Notarijs, non absimiliter Egregijs Michaeli & Gasparo Elek, ac Stephano Hollo, ex Domaháza, Michaeli item Tóth Judice Joanne Orosz, Michaeli Kosik, Stephano pariter Kosik, & Joanne Együtt ex Felled, Mathia Csank, & Gregorio Bató, ex Gesztete, Michaeli Szólér Judice, Paulo, Joanne & Martino Mátyas ex Szelcze Incl. Comitatus Gömöriensis

Possessionibus Convocatis Vicinis; tandem cum imminente Juristitio S. Thomae Apostoli, ad faciem Bonorum usque Complementum Summae convictionalis exeqvendorum exire non potuissem, ex Consensu Partium in Capite Bonorum dictae Dominae Baronissae Possessione qvippe Felled coram posteriori Loco positis Vicinis & Commetaneis in Possessione Rimocsa praelibato Comitatus Hontensi adjacente Colonum Joannem Ivanics, una cum portione possessionaria in eadem Possessione existente, a qua in praesens pendebat idem Joannes Ivanics fl. Rh. 34. in florenis 580 x 33 3/3. In Possessione Liker aeqve Hontensi Andream Hanis, solventem annue florenos Rh. 14, in florenis 233 x 20, in Possessione Bánya sutorem solventem florenos 7 in florenis 116 x 40. In Alsó Pokorágy Joannem Stefkor annue pendentem florenos 14, in florenis 233 x 20, cum sessionibus & utilitatibus, quas ad Diem hujus Executionis possidebant, in Universum vero prodeductas Portiones praediales, & Possessionarias in florenis Rh. 7948 x 41 exeqvutus sum, manibusque Domini Sigismundi Vöres, pro hoc actu Exeqvutionis per praenominatum Dominum Baronem Ferdinandum à Dujardin deputati possidendas tradidi ea cum Declaratione: qvòd cum Portio praedialis in Pusztá Káló titulo duntaxat temporaneo per Dominam Baronissam Elizabetham Vaji hactenus possessa sit; Literas autem Aeqvitionales, ex qvibus summam Portioni huic praediali inhaerentem cognovissem, habere non potui si futuris temporibus per Eos, qvibus Competit, Portio haec Praedialis redimeretur hocqve in Casu Dominus Baro Ferdinandus à Dujardin summae; in qua sibi portio per me tradita est, Diminutionem pateretur, ut residua summa quae per tales modi Rescutionem ex praeappositis florenis 2500 deceret, eidem statim eotim numeretur, secus eandem viam Liqvendi Debiti desumere posset; qvam qvidem Conditionem Domina qvoqve Elizabetha Vaji per Plenipotentiarios suos acceptam habuit. Datum in Possessione Szinye Ujfalu, Die 27a Mense Decembris Anno Domini 1748. Mgr. Gabriel Péchy de Péchi Ujfalu, Proto Notarius Palatinalis. Mpria
L. S.

(MOL, R 232., Szendrei János-gyűjtemény, 1. d., 1. tétel, 171–171a-g, 38.)

**2) Dujardin III. Ferenc és Bethlen Ilona gyermekeinek osztózása
– 1750. szeptember 16.**

Autentica.

Divisio bonorum Illustrissimae Comitissae Helenae Bethlen, inter Liberos ejusdem Br. Vdlt Josephum Dusardin viterinas que sorores Ma-

riam Danielis Torma de Csicsó Keresztur, et Annam Stephani Gáborffi de Tekerőpatak consortes celebrata in Gyulatelke die 16a Mensis septembris Anno 1750.

Mű, alább írt osztozó három egy Testvér Atyafiak, Néhai Méltóságos született Gróf Bethlen Ilona Asszony Ónagysága gyermekei, úgymint: Liber Baro Dusárdin József, Csicsó Kereszturi ifjabb Torma Dánielné, Dusárdin Mária és Tekerő Pataki Gáborffi Istvánné, Dusárdin Anna, adjuk tudtára mindeneknek, jelenvalóknak és jövődöbélieknek ez osztozó Levelünknek rendiben, Hogy ezen folyó 1750-dik esztendőben die 16ta Mensis Septembris néhai említett szülő Asszony Anyánkról, Bethlen Ilona Asszonyról reánk jure successionis devolvált Nemes Doboka Vármegyében Gyulatelkén és Nemes Belső Szolnok Vármegyében Gántson, úgy Nemes Kolos Vármegyében Sárdon és Szomordokon lévő jószágainak fel osztásában atyafisagosa magunk között egyeztünk meg az alább írt mód szerint és conditiok alatt:

Primo. Conscribáltatván mindenik nevezett helybeli portiók, mind azoknak statussa, s mind említett Asszony Anyánk hagyott tanácsa szerint az említett Gyulatelki és Gántsi Jóság szakad két részre, Dusárdin Józsefnek és Dusárdin Máriának, ily formán, hogy Udvarházam nékem, Dusárdin Józsefnek lészen és marad az, melyben lakom, úgymint a régi Udvarház. Nékem, Dusárdin Máriának marad a falu alsó végén lévő Udvarház, melyben néhai Méltóságos Asszony Anyám lakott, mely mivel a Bátyám Uraménál kisebb, potlására jön az Gántsi Udvarház is. Egyebekben pedig Jobbágysok, sellérek, sessiok, allodiális szántó és kaszáló helyek, szőlők, erdők, és minden haszonvehető helyek, két egyenlő részekre coram adhibendis Regiis fel osztassanak, mind Gyulatelkén, mind Gántson.

Secundo. Dusárdin Annának jut részében a sárdi és szomordoki egész rész portio cum universis ejus internis et externis appertinentiis, Udvarházával, Embereivel, allodiális és paraszt szántó és kaszáló helyeivel, Malmával, szőlőivel, erdeivel és minden haszonvehető akármival nevezendő és eleitől fogva hozzátartozandó helyeivel egyetemben, ezt hozzá téven:

Tertio. Léven zálogban egy darab kaszáló Szomordokon, az úr Incédi Sámuel uramnál Szelistye nevű helyben, ezt is unitis sumptibus következendő Szent György nap előtt hárman egyaránt fizetvén, tartozunk ki váltani.

Quarto. Az Jobbágysoknak és Fugitivusoknak subdivisiójáról alább az inserált Divisióból láthatni, melyet magunk között három meg írt

Testvérek, atyafiságosan kívántunk rendelni.

Quinto. Akármely Legitimus Impetitor, vagy Vér, vagy Regius Fiscus akármelyikünket impetálván valamelyik rész portio iránt, sive in parte, sive in toto, ki-ki közülünk jutott részét defendalni tartozik, hírré tévén mindazáltal mindenikünknek, közönséges¹⁵³ költséggel, vagy pedig a költő fél annotálván maga költségét, annak idejében a más felektől refundáltatassék sine juris strepitu, consequenter, ha superadditio kívántatik, vagy pedig el vesztese a Jóságnak következik, mind egyenlő legyen hármunk között mind a költség, mind a kár, és a kárt a más felek sub vinculo infra notato sorte Divisionis jutott részekből bonificálni és supleálni kötelesek legyenek. Vice Versa. Ha valamelyikünk jure hujusmodi successionis keresni fog abalineaált és el idegenített Jóságot idegen kézből, az is depositis deponendis sub eodem vinculo osztályra bocsáttassék, a minthogy néminemű Jobbágyok iránt Admonitusok is vagyunk; mások iránt ellenben activè kell magunkat viselnünk.

Sexto. A mely adosság deveniált néhai Méltóságos Asszony Anyánkról reánk, és purè praecisè a költség Őnagyságát concernálta, azt mindhármon egyaránt fizetni tartozunk; de amely költség lőtt akármelyikünkért, azt ne mind együtt, hanem ki-ki az magáért lőtt néhai Méltóságos Asszony Anyánk költségét, fizesse.

Septimo. A Fugitivus Jobbágyokat akármelyikünk reducálhassa, ha szinte résziben nem jutott is, és ha reducálhatja, bírhasa két esztendeig szabadoson,¹⁵⁴ úgy tractálja mindazáltal, hogy nagyobb profugiumra ne kényteleníttessék vetemedni, az után annak, kinek jutott résziben, penes refusionem expensarum (ha a Jobbágyon nem desumálta) restituálni tartozzék.

Ezeknek nagyobb erősségire és állandóbb voltaért, töttünk magunk között 200 ~ kétszáz arany Ligát, oly formán, hogy azt a megálló fél a meg nem álló felen meg vehesse executis omnibus juris remediis praesentium saltem vigore, addig ne tartozzék praesentiojához másikunknak szóllani, annál inkább satisfaciálni.

(Uo. 51–52.)

3) 1767. január 4.¹⁵⁵

„Mű, ide alább meg írt Nemes Személyek adjuk tudtára mindeneknek, az kiknek illik, ez Levelünknek rendiben mostaniaknak és jövőendőbe-

¹⁵³ közös

¹⁵⁴ szabadon

¹⁵⁵ A dokumentum egy korábbi, 1764. áprilisi osztozás alapján készült.

lieknek, hogy midőn volnánk Szabad Királyi Kolozsvár városában, az Romano Catholica Ecclesia Házának, mely van dél felől az Plebania, éjszak felől a Monostor uca szomszédságában szegleten levő Catholicus Kántorház, néhai Méltóságos Tekerőpataki Gáborffi István Úr el maradt Özvegye, Méltóságos Bárá Dujardin Anna Asszony Ónagysága szállásán, jelen lévén Méltóságos Bárá Dujardin Mária Asszony, néhai Kereszturi ifjabb Torma Daniel Úr el maradt Özvegye, és Méltóságos Bárá Dujardin István Úrfi (ki fia Méltóságos Bárá Dujardin Jozseff Úrnak), édes Atyja helyett. Kik is mint néhai Méltóságos Bárá Dujardin Ferenc Úr, Méltóságos Gróff Bethlen Ilona Asszonytól való Gyermekei, hogy a Nemes Doboka vármegyei, völcsi, kecskeháti, gyulai, Hosszú- és Pusztaszent-Márton-Macskás-i, Édes Anyjokról, Méltóságos Gróff Bethlen Ilona Asszony Ónagyságáról jure Haereditario jött Bethlen-rész nevezetű Portióknak, mely actu még Méltóságos Bárá Dujardin Jozseff Úrnál Zálagban rész szerént vadnak, hogy ki-ki maga részit midőn akar-ná, könnyebben ki válthatná, az 1764-beli Szent György havának nap-jain Méltóságos Királyi Táblának hűtös Notáriusi, Gyöngyösi István és Magyar György Uramék által lett Conscriptióból három igaz egyen-lő részekre, nyilakra ki csinálva lévén, nyíl húzáskor jelen lennénk, és Ónagyságok egymás közt való némű-nemű ez Osztály iránt való egye-zést meg hallgatnók s meg írónk; tanálának meg. Mű is azért kérésekre hajolván, kinek mi jutott Nyíl szerént és miként magok Ónagyságok egy-más között egyeztek, következendőképpen írtuk meg. Elsőbben is nyíl vonás szerént az Első Nyíl Méltóságos Bárá Dujardin Anna Asszony Ónagyságának juta, úgymint:

Völcsön: Az Udvarház-hely, a hozzávaló majorsággal, szántófölddel és kaszálókkel, jobbágyokkal még Kecseháton, Pusztaszentmárton-Macskáson, Gyulában, az ott levő állatállományal és termékekkel.

[...]

Az érintettek „Magok között való atyafiságos megegyezések és lekötések:

„Az Kira Dumitrunál és Mafthjénál hatvan forintokba lévő zálagos völcsi sessiót, melyen actu két ház van, az mely gyümölcsöse volt hajdan az Nobilitaris Curianak, közönséges költséggel ki váltván, tehát az fenn meg írt három Udvarház-helyhez adattassék, vagy ha az három meg nevezett Udvarház-hely (mivel conscriptoroktól egyik sem méretett fel) valamelyik elégséges nem volna, tehát eo in casu adattassék az, és osztassék úgy, hogy az három udvarház-hely, oda-értvén az ki váltandó zálagos sessiót, egyenlővé tétetődjék.

Az Szamfira Todortól, hogy már acquiraltatott kaszáló, mivel az Nyilakban nem ingrediált, három egyenlő részre bíráttassék.

Az másoknál zálagban lévő (ki vévén az gyulai Kiss Mártonnak adott sessiót és az Hosszu-Macskási zálagban vetett sessiót, melyek Méltóságos Báró Dusardin Joseff Urnak, ki el idegenítette s adta, részben imputáltattak) és el foglalt részeket, szántó, kaszáló földeket közönséges költséggel ki váltván s ki keresvén, valamint az el szőköt jobbágyokat is közönséges költséggel reducalván, azokat három egyenlő részekre kellek fel osztani, vagy ha csak az egyik Atyafi reducalná, le tévén költségét, fáradságát, az is fel osztandó lesz.

Mivel mindenütt az Portiók inkább három egyenlő részre osztattattak, tehát közönséges falu földi, erdei, ha mikor Haza Törvénye szerint secundum numerum antiquarum sessionum fel osztatnának, tehát az akkor ez Bethlen részre jutandó földek és erdők három egyenlő részre osztattatassanak, úgy a korcsomálás is, ha Limitatióra menne.

Ha vagy egy helyt, vagy más helyt az fennebb említett conscriptorok által sem tanáltathattak ki telkek, szántó, kaszáló földek s egyebek, hanem ez után jönne világosságra s tudattatnék ki, tehát az három Atyafiak közt tétetődjék közönségessé, úgy, ha valamely rész mostani osztálykor meg csalattatva magát találná, vagy az meg írt okból, vagy más bizonyos okokból, meg mutaván tehát intra triennium a die Divisionis hujus három vagy négy, vármegye érdemes Nemes Tagjai által rectificáltassék.

Mely meg írt Nyíl szerint való Osztály és atyafiságos egyezés a praemittált punctumok alatt a fenn nevezett Méltóságos Atyafiak között e szerint menvén végben, ennek örökös meg állására mind az három tulajdon kezek be adásával nekünk magokat s Uri Posteritásokat, Legitimus Successorokat és Legatariusokat in perpetuum le kötelezték, sőt a dolognak nagyobb jövődöbéli erősségére Communi et Unanimi Voto ötven Arany Vinculumot tévének fel egymás között, úgy, hogy ha valamelyik Méltóságos Condivisionalis fél, vel in toto, vel in parte ezen osztályt Violalni attentálná, ottan azon Vinculum onussan maradjon; Mely is absque omni juris processu Virtute saltem Praesentiam per quosuis Legitimos Executores mox et de facto exequaltattassék. Melynek jövődöbéli bizonságára adjuk mű is ezen tulajdon kezünk írását és szokott pecsétünk ereje alatt költ s mind az három Méltóságos félnek in eadem formalitate ki adott Levelünköt, fide nostra mediante. Kolozsvár, az Ezer hétszáz hatvan hetedik esztendőben, Boldog Asszony havának negyedik napján.

Antonius Mágner & Michaël Finta
Comitatus Colosiensis Tabulae
Cont. Act. Assessor alt. Convictualis Requisitor”
(Uo., 130–135.)

4) Kivonatok Dujardin József gyermekei, István és Borbála leveleiből
A)

Dujardin István – „Bátyám Uramnak”, [ifjabb Torma Dániel?] Vice, 1766. február 22. Címzés nélkül.

Jábróczky Gábort és Mihályt említi, illetve Torma Dánielné – Dujardin Mária – „Néném Asszonyt” –, akit kér, hogy az édesatyja résziben esendő pénzt hozza el magával.

B)

Dujardin István – Anyjának, Dujardin Józsefné Jábróczky Katalinnak, Bécs, 1768. október 20. Címzés nélkül.

„Nagyságos Drága kedves édes Aszszonyom Anyám!”

Budáról hozzá bocsátott levelét megkapta, meg is válaszolta. Az után pedig Debrecenből írt levelét is megkapta a legénye, vajha Kolozsvárra érkezését is érthetné. Mikes Antalné 7-én indult Bécsből Erdélybe, „kitől mind a Páczlit [nyakbavaló ékszer] mind pediglen a gyertyatartót elküldöttem.”

Újlesztendei jókívánságait bocsátja előre, csakúgy, mint „Mihály Bátyámnak egész úri házával.” „Az János bátyám uram páczliját az Horányiné néném aszszony pénzéből kifizettem.”

„Az szegény Edes Atyámnak csókolom kezeit, és kérem, tudósícsanak iránta és causájáról.”

C)

Dujardin István – „Bátyám Uramnak”, [ifjabb Torma Dániel?] Bécs, 1768. december 13. Címzés nélkül.

Szebenből e hó másodikán költ atyafiságos levelét vette, Vicéről és Gyulatelkéről való tudósítását kedvesen vette „Mihály, kedves Bátyám Uram”.

„Cserei Consc. Úr köszönteti kedves Bátyám Uramat, s régi monétát [antik pénzérmét], és stuptat [felírtos faragvány?] remél bátyám Uramtól. Az Csicsó kereszturi B. Szűz képét kicsidre írják le,¹⁵⁶

¹⁵⁶ A katolikusok számára átadott középkori eredetű csicsókeresztúri templomot Torma Miklós és neje állíttatták helyre, miután a férj 1717-ben kiszabadult a tatár fogságból. „A nagy oltárt id. Torma János csináltatta 1767-ben, a balfelöli oltárt id. Torma Dániel, a Mária-kép keretét br. Dujardin Mária Torma Dánielné hozta Bécsből.” Vö. Szolnok-Dobokavármegye monographiája, II. TAGÁNYI Károly,

s küljék kezembe, hogy adgyam Cserei Uramnak, melyet különösen kér, és az rólla való csudát és traditiót írják le. Az T. P. Rectort tisztelem.”

„Kedves hugom aszszonyt szivesen [szívből] tisztelem, s szerencses utat kívánok Jerusalem felé, s örömet viszsza érkezéséről hallam; most lesz az igazi hadd el hadd el, és az Szent Ignác néhánkor ki tréfált gatyája hogy mennyivel fog örvendetesebb lenni az mezőségénél, ezt kedves hugom Aszszony jól fogja érteni, az hajdon üdőkire reá emlékezvén.”¹⁵⁷

D)

Dujardin István – Apjának, Dujardin Józsefnek, Bécs 1769. január 10. Címzés nélkül. „Az Bécsi Levélnek Párja”

A birtok körüli perek eljárási lehetőségeiről tudósítja.

„Ezel vagyok alázatos engedelmes fia, Dujardin István.”

E)

Dujardin Borbála (Mikes Istvánné) – „Bátyám Uramnak”, Gyulatelke, 1793. november 16. Cn.

Birtokügyekről értesíti a címzettet, „néhai édesanyám”-at is felemlítvén. Unokája beteg, ezért nem tudja, mikor fog indulni.

(MOL, P 311, Hatfaludy cs. lt., 26. cs. 13. 19–23.)

F)

Jabróczky Mihály[?] – Dujardin Józsefné Jabróczky Katalinnak, Magyaró, 1769. április 2. Címzése: *a Madame Madame La Baronesse Catharina Luise Dusardin mme De Jabrod mon chere suir grement a Vicze*

Dr. RÉTHY László és saját kutatásai alapján írta KÁDÁR József, *Kiadja Szolnok-Dobokavármegye Közönsége*, Deés, 1900, 420. – Valószínűleg e keret elkészítéséhez volt szüksége a képkeretezőnek, a csodatévő Mária-kép kicsinyített mására, illetve a legendára. A főoltárra elhelyezett Mária-képet egy 1765-ös kánoni vizitáció tanúsága szerint Torma Miklós vitette Csicsókeresztúrra Ispánmezőről, ahol a kép könnyezett. A kép valójában Vaszil festőnek a XVII–XVIII. század fordulóján született ikonja, melynek típusát a bizánci ikonográfia az „Istenszülő dicsőítése” kategóriába sorolja. Az Útmutató (Hodigrita) Istenszülő ikonját a próféták képei veszik körül, tekercsükön a nevükkel. Vö. *Mária-tisztelet Erdélyben. Mária-ábrázolások az erdélyi templomokban: Kiállítási katalógus*, a kiállítást rend. és a katalógust összeáll. FÁBIÁN Gabriella, KOVÁCS Zsolt, MIHÁLY Ferenc, TERDIK Szilveszter, Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, 2010, 10. Ld. még: ENTZ Géza, *A csicsókeresztúri római katolikus templom* (különlenyomat), Erdélyi Múzeum, 1942/1.

¹⁵⁷ Az utalást nem tudjuk értelmezni.

„Méltóságos Aszszony, Drága Kedves Néném Aszszony.” Gábor bátyját említi, hogy a téli szebeni munkájáról nem tudósította, felesége alázatosan tisztelteti, gyerekei kezeit csókolják. – A címzett a válaszfogalmazványában Jabroczy Kata aláírással „Öcsém uramtól a küüllővármegyei és bethlenfalvi osztálylevelet” kéri.

G)

Jabroczy Gábor nyugtája: Kolozsvár városában 1779. augusztus 12-én

„Szász András vram párjától, Miskolczi Pannától vásárolt abroszok, vásznak, gyolcsok tányértörllök 16 német forint és 15 krajcár” értékben, amit majd beküld.

„Ezen fenebb megirt summa egészen ki van fizetve. Udvarhely Szász András.”

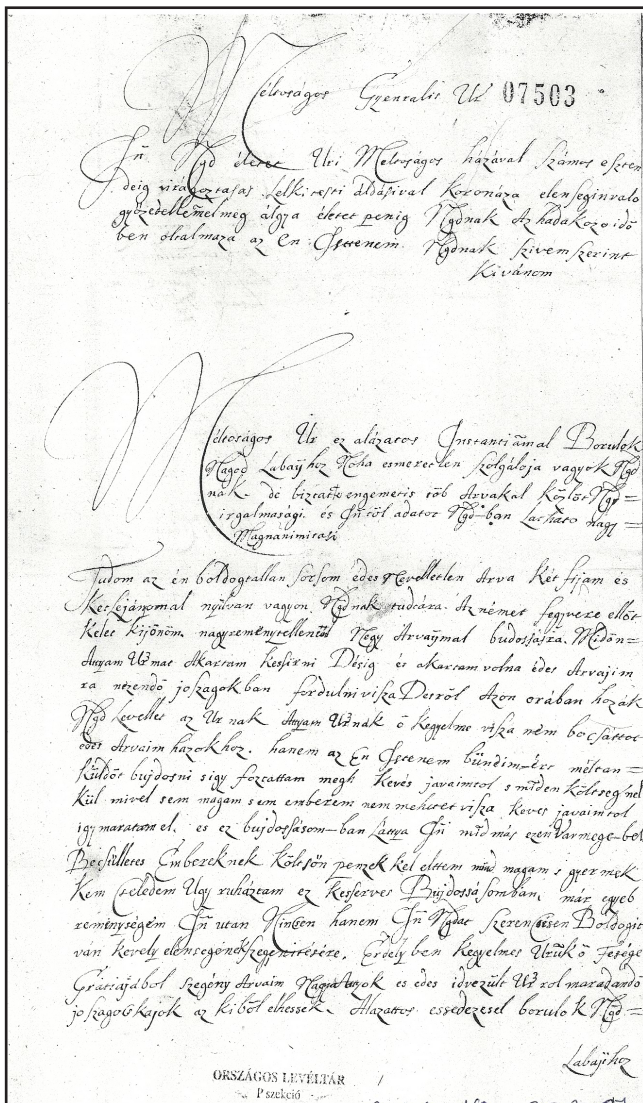
„En előttem Szeki Bethlenfalvi Pál Josef előtt.”

Címzés: *Madame Madame Catherina Louise Baronessa Dusardin, mme de Jabroczy à Clausenburg*

(MOL, P 311, Hatfaludy cs. Lt., 6. cs. 10.a., Jabroczy Katalin Dusardinnéhoz írt levelek)

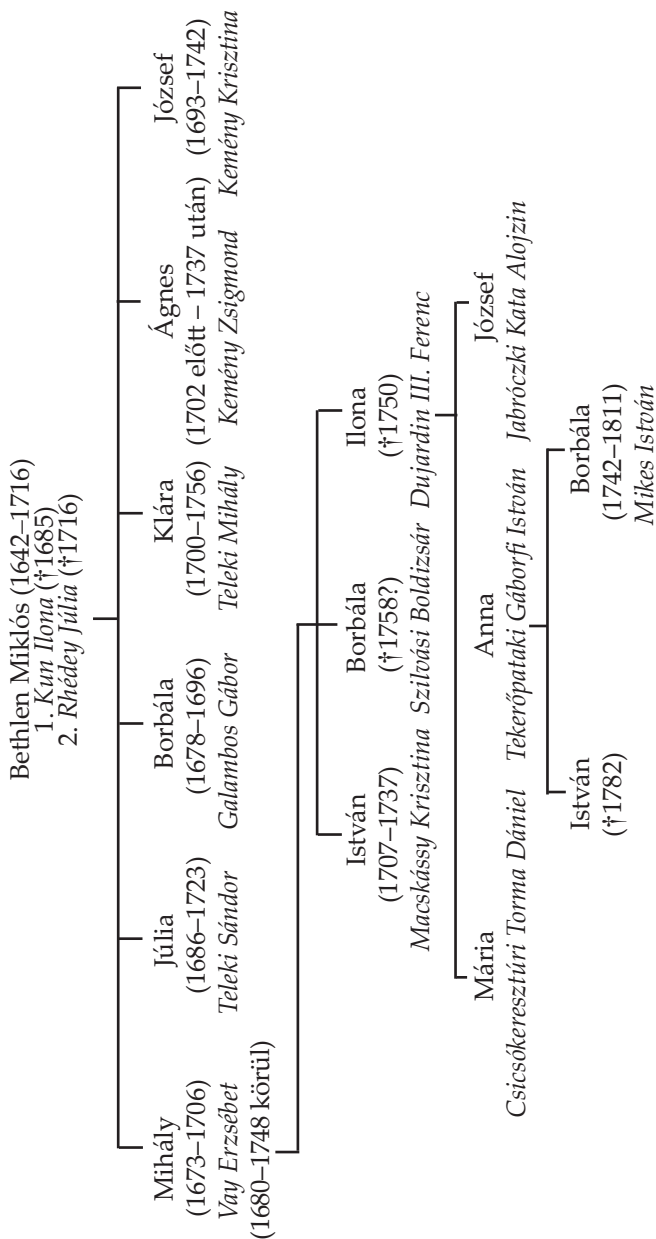
XI.

A Bethlen Mihály-özvegy Vay Erzsébet Károlyi Sándorhoz címzett
autográf levelének első oldala,
1708. július 11.

XII.

Bethlen Miklós leszármazottai – Bethlen Mihály és Vay Erzsébet ágán

XIII.

Vay Ádám leszármazottai – Vay Erzsébet ill. Dujardin II. Ferenc ágán

Vay I. Ádám (1657–1719)

1. *Iványi Fekete Erzsébet* (1664–1696)

2. *Zay Anna* (1687?–1730 után)

